

А.Н.Явловская

Ураһалаах
кыраайы үөрэтээччэтэ
уонна эколога

А.Н. Явловская

**Ураһалаах
кыраайы үөрэтээччитэ
уонна эколога**

Абый улууһа, 2013 с.

УДК 908.571.56
ББК 26.89(2Рос=Як)
Я20

Явловская Анна Николаевна.

Я20 Ураһалаах кыраайы үөрэтээччитэ уонна эколог: бэлиэтээһиннэр, ахтыылар/ А.Н.Явловская. - Белей Гора: [и.с.] 2013 (Улуус. ред.). - 104 с.

Педагогическай үлэ бэтэрээнэ, география учуутала Д.Н.Слепцов Ураһалаах нэһилиэгин историятын, сирин-уотун, айылбатын уонна киһи тулалыыр эйгэни кытта дьүөрэлэһинитин үөрөппит сорох бэлиэтээһиннэрэ.

Кинигэ аабааччы кигэн аранатыгар ананар. Ол гынан баран учууталларга, иитээччилэргэ көмө пособие быһыытынан эмиэ туттуллуон сөп.

Кириитэ

*«Таптаа бу сир обото,
Таптаа сири, халлааны!
Семен Данилов.*

Бу дьоѳус үлэбин быйыл Тулалыыр эйгэни харыстааһын сылынан сибээстээн, Российской Федерация үөрэѳириитин туйгуна, советскай – партинай, хаһаайыстыбаннай үлэһит, идэтинэн географ, сүрэѳин баѳатынан краевед-эколог Слепцов Дмитрий Николаевич айылѳаѳа сыһыан билинни кэмнэ аһара сытырхайбытынан өбүгэлэрбит үгэстэрин да туһанан, тулалыыр эйгэни харыстааһыны уонна айылѳа ресурсаларын табыгастаахтык туһаныны, сөптөөхтүк хаһаайыннааһыны улахан экономикайскай уонна социальнай суолталаах сорук курдук көрөн, Саха сирин айылѳата күүстээх, сайдыылаах техниканан сэбилэммит киһи дьайыытыттан аһара аһааѳа, сүрдээх намчыта бэрдиттэн оһуобай сыһыанна наадыарын бэлиэтээбитэ.

Учуутал олорут олоѳун устата төрөөбүт айылѳаѳа харыстабыллаах сыһыаны, кинини таптыыр, харыстыыр ыраас өй-санаа өйдөбүлүн, сайдыылаах үйэѳэ туһуламмыт экологическай билиини инэриигэ үөрэтэр оѳолоругар төһө кыаѳа тийэринэн пропагандалаабыта.

Өссө эбии Сутуруоха сэлиэнньэтин 60 сыллаах үбүлүөйүгэр анаан кыраайы үөрэтиигэ анаабыт сорох матырыйаалларын, архыыптан уонна ол кэмнэ салайсыбыт производствоѳа үлэлээбит кырдыаѳас дьоннор ахтыларыгар олоѳуран, нэһилиэк историятын, нэһилиэнньэтин олоѳун-дьаһаѳын, сирин-уотун суруйбут үлэтин бэчээттэтэбин.

Дмитрий Николаевич бэйэтин ыра санаата – биэнсийэѳэ тахсан баран, үлэттэн тохтоон, өссө да сирин-уоту кэрийиэм, үөрэтиэм, чинчийиэм, онтон дьэ бэлиэтээһиннэрбин сааһылаан, түмүктээн суруйуом диирэ. Ол иһин үлэттэн эрдэ уурайбыта. Ол гынан баран соѳотох оѳото эдэр сааһыгар суорума суолланан, санаа мунчаары-

ытынан, онтон бэйэтэ соһуччу күн сириттэн суох буолуутунан ити ыра санаата туолбатаҕа.

Убайым география учууталын быһыытынан төрөөбүт кыраайы үөрэтиигэ, тулалыыр эйгэни харыстааһынга анаан суруйбут сорох матырыяалларын мунһан, чөкөтөн, тылын-өһүн чочуйан, бар дьонугар, кэнчээри ыччакка туһайбыт кэс тылларын нэһилиэһнэ киэн аранатыгар таһааран, сурукка киллэрэн, эһиэхэ тиэрдэбин. Кини ситэ үөрэппэтэх, түмүктээбэтэх үлэтин Абый улууһуттан биир эмэ эдэр ыччат салгыа диэн бигэ эрэллээхпин.

Кинигэни таһаарыыга үбүнэн көмөлөспүт улуус баһылыга Р.И. Винокуроваҕа, Ураһалаах нэһилиэгин баһылыга В.А. Шкулева, Ураһалаах агропрофилированной оскуолатын дириэктэрэ И.И.Стручковаҕа ис сүрэхтэн иэйэн туран, барҕа махтал тылларын этэбин.

*А.Н. Явловская,
«Бочуот Знага» уордьан кавалера,
СР үөрэҕириитин туйгуна,
үөрэх ситимин Бочуоттаах бэтэрсэнэ,
Абый улууһун Бочуоттаах гражданина.*

Биографията

Слепцов Дмитрий Николаевич 1937 с. сэтгэний 8 күнүгэр Абый оройуонун Ураһалаах нэһилиэгэр холкуостаах кэргэнигэр төрөөбүтэ.

Ыраах учаастакка олорор буолан, оскуолаҕа хойутаан, 9 сааһыгар үөрэнэ кирибитэ. Дружина орто оскуолатын 1959 сыллаахка бүтэрэн баран, «оскуола – производство – үрдүк үөрэх» диэн партия ыңырытынан икки сыл холкуоска булчутунан үлэлээбитэ.

Онтон 1961 с. Саха государственной университет биолого-географической факультетын география салаатыгар үөрэнэ кирибитэ. 1966 с. үрдүк үөрэбин ситиһиилээхтик бүтэрэн, төрөөбүт оройуонугар үлэли кэлбитэ. Эдэр эрчимнээх учууталы кэлээтин кытта Мунурдаах орто оскуолатыгар үөрэх чааһыгар дириэктэри солбуйааччынан аныыллар. Дьэ мантан саҕаланар кыраайы үөрэтингэ кини чинчийэр үлэтэ.

Университеткэ үөрэнэ сылдьан, олобун доҕорун, биолог идэлээх Старкова В.В. кытта холбоһон, ыал буолбута

1969 с. үлэтигэр бэриинилээх, ирдэбиллээх эдэр киһини партия оройуоннаабы бюрота Ураһалаах нэһилиэгэр сэбиэт бэрэссэдээтэлинэн анаабыта. Ол сылларга нэһилиэккэ 8 кылаастаах оскуола иккистээн аһыллыбыта. Манна үлэлиир сылларыгар «Кириэстээх» диэн сиргэ булчут Стручков Х.М. мамонт бүтүн кыраамтатын уонна бизон оҕус эгтээх унуобун булбутугар кини ыңырыллан кэлбит учуонайдары кытта тэннэ үлэлэспитэ, үөрэтиспитэ.

1974 с. Абый 8 кылаастаах оскуолатыгар дириэктэринэн аанамыга. Ол кэмнэ оскуола дьэиэтэ олус кыараҕаһынан төрөппүттэр күүстэринэн тутулан, спортзал үлэҕэ кирибитэ. Ол иһин нэһилиэнньэ махтала улахан этэ.

1976 с. партия райкома Д.Н. Слепцову Ураһалаах нэһилиэгэр сэбиэт бэрэссэдээтэлинэн ытар. Бу кэмнэ оройуон киинэ маннай Сутуруохаҕа, онтон Бела́й Гораҕа көһөр түбүгэр эмиз элбэх сыратын биэрбитэ.

Олоххо туспа көрүүлээх, ыра санаалаах коммуниһы тыа хаһаайыстыбатын салаатын управляющайынан үлэлэтэ ыппытара.

1981 сыллаахха оройуонна эт-үүт промышленнай тэрилтэтэ аһылларынан улуус салалтата кинини начальнигынан анаабыта. Онтон оройуон землестроителинэн үлэлээбитэ.

1990 сыллаахха Ураһалаах орто оскуолата аһыллытыгар дириэктэринэн үлэлиир, ол иннинэ эмиэ манна сэбиэт бэрэссэдээтэлинэн ананар. 1994 сылтан биэнсийэбэ тахсан, үлэттэн тохтуор диэри Ураһалаах орто оскуолатыгар география учууталынан таһаарылаахтык үлэлиир.

Дмитрий Николасвич ханна да үлэлээтэр, нэһилиэк политической уонна общественной олоһор актыбынай позициялааба, эдэр көлүөнэ дьонно мэлдьи холобур буолара. Кини ханнык баһарар үлэбэ, субуотунньуктарга, түүн - күнүс диэбэккэ, дьону кытта тэннэ сылдыһара, нэһилиэккэ ытыллар үлэлэргэ актыбынайдык кытгара. Ханнык да үлэттэн чаһыйан турбата, дьонго күүһэ кыайарынан көмөлөһө сатыыра. Ис иһиттэн эйэбэс, сахалы сайаба, аймабымсах этэ. Хаһан баһарар бастакы миэстэбэ уопсай дьыаланы туруорара, онугу биһигиттэн ирдиирэ.

Мунһахтарга хайаан да санаатын атастаһан, наадалаабы туруорсан тэйэрэ, сыһаны-халтыны көрдөбүнэ, аһабастык этэрэ.

Билиитин – көрүүтүн үрдэтинэ араас семинардарга, курстарга сылдыара, дьиэтигэр улахан библиотекалааба, хара өлүөр диэри 5-6 араас хаһыакка, сурунаалга суругтара.

Учуутал быһыытынан дириг билиилээбэ, интэриһинэй уруктааба, оһо болһомтотун тардар көрүдүөс кэпсээннээбэ. Дэлэбэ да дириэктэрдии олорон, переменна кэмигэр улахан кылаас уолаттарын кытта тустан, көмүрүө хаарга күөлэһийэ оонньоу дуо. Күлүү – салыы, үөрүү – көтүү оһолор астыммыт харахтарыгар мичилийэрэ.

Дмитрий Николасвич геограбынан үлэлиир кэмигэр ордук кыраайы үөрэтиинэн дьарыктанара. Ол курдук улуус иһигэр хас да походтары тэрийсбитэ. Зашиверскайтан саһалаан улуунун хамсыыр-харамайын, баайын-дуолун, айылбатын – барытын нойосуус билэрэ. Төрөөбүт оройуонун историятын, үһүйээннэрин ымпыктаан-чымпыктаан кэпсиирэ. Күоллэр, орүстэр экологияларын дьаныһан туран үөрэтэрэ. Айылбаты харыстааһынна бэл оччотооһу кэмнэ үөрэнээччилэргэ реферат, дакылаат суруйтарара.

Холобур «Тирехтяхский мамонт», «Мылахчинский зубр», «Водные ресурсы Абыйского улуса», «Рыбы Абыйского улуса». Учундайдар Сенькин В.Л., Мостахов С.Е. кэлэн, үлэтин-хамнаһын кытта билсигэ сылдьан, төрөөбүт дойдугун сириин-уотун өссө диринник үөрэтэригэр этэн, сүбэлээн барбытара. Кини өссө бэртээхэй фотограф этэ. СГУ-гар үөрэнэ сылдьан, элбэхтэ геологическай экспедицияларга сылдьыбыта. Практическай өттүнэн бэлэмнээх да буолан, СГУ-ну бүтэрэригэр «Фауна и флора» Абыйского улуса» дигэн теманы арыян, туйгун сыанаҕа комүскээбитэ.

Кырдыар да сааһыгар элбэҕи ааҕара. Ханнык да боппуруска эдэриттэн кырдыаҕаһыгар тинийэ өрүү ыйыта, быһаартара, сүбэлэтэ кэлээччилэр. Ураһалаах нэһилиэгин хаама сылдьар энциклопедиятынан биллэрэ.

Үлэлирин тухары оройуон, нэһилиэк сайдытыгар элбэхтик сүүрбүт-көпшүт, үлэлээбит, төрөөбүт кыраайын үөрэппит Абый улууһун биир краеведа, патриота буолан, кэлэр көлүөнэҕэ холобур буола туруоҕа.

Дмитрий Николаевич элбэхтэ оройуон, нэһилиэк сэбиэттэрин депутатынан талыллыбыта. «Знание» общество лектора этэ. Элбэх грамоталарынан, махтал суруктарынан наҕараадалааммыта

Кини РФ үөрэҕириитин туйгуна, педагогическай үлэ бэтэрээнэ, дыиэ кэргэн эрэллээх аҕа баһылыга, ирдэбиллээх аҕата, элэккэй эһэгэ этэ.

Сырдык ыраллаах дьонун ыал этэ

Убайым университетка үөрэнэ сылдьан, сүрэхтэринэн сөбүлэһэн, итиитик таптаһан, сырдык хааннаах, куп-кугас уһун суһуохтаах нарын-намчы Муома кыыһын Вера Старкованы кытта холбоспута. Абыйын сиригэр өссө биир үрдүк үөрэхтээх специалиһы аҕалбыта. Вера идэтинэн биолог-химик. Икки-

эн да киһи үөрэ-көтө, сөҕө-махтайа көрөр эдэр кэргэнниилэр этилэр. Ол курдук биэс уончаларын лаппа ааһыахтарыгар диэри Дмитрий Николаевич араас салайар үлэлэргэ үлэлээн, Вера Васильевна оскуолаларга учууталлаан, завучтаан, үлэлэринэн да, олохторунан дьаһахтарынан да дьонно сирдэрбэккэ, өрө тутулан, Ураһалаах нэһилиэгин биир киэн туттар сис ыаллара буолан, ньир-бааччы олохтоттара.

Слепцовтар иккиэн элбэх оҕолонуохтарын наһаа баҕараллара. Бастакы оҕолорун Мунурдаахха үлэли сылдьан, эпэрээссийэнэн төрөппүттэрэ да, сатамматаҕа. Вера барахсан Советскай Союз муннуктарын араас курорттарыгар хаста да эмтэммитэ да, туһа суоҕа. Онтон 1973 сыллаахха, дьолго, айылҕаттан айдарыылаах, аштаах-хомуһуннаах улуу эһэккэбит Чирков К.И. көмөтүнэн иккис оҕолорун, былыттаах халлаанна быктарбат көмүс бүөбүйдэрин Вованы төрөппүттэрэ. Өссө да элбэх оҕолонор баҕалаахтара. Ол гынан баран врачтар аны Вера кыайан оҕоломмотун туһунан эпипттэрэ. Ону итэбэйиминэ, хас да курортарга сылдыбыттара да, түмүгэ биир этэ. Санааларын түһэрбэккэ, аны оҕону итэ ыларга быһаарыммыттара. Ол курдук күннэрэ-ыйдара буолбут кып-кыра, мап-мааны Шура баар буолбута.

Слепцовтар дьэ кэргэттэрэ оҕолорун обществоҕа туһалаах, үөрэхтээх, киһилии киһини итэр ыра санаалаахтара, олох сыаннаһын үчүгэйдик өйдүүллэрэ. Ол курдук дьоннорун баҕатын толорон, Вова Благовещенскай куоракка үрдүк үөрэҕи бүтэрэн,

инженер-механик идэтин баһылаан, «Индигир» совхозка, ПМК учаастагар таһаарыылаахтык үлэлээбитэ. Аны Шуралара оскуоланы бүтэрбитэ. Кинини эмиз үрдүк үөрэххэ ытан, СГУ биолого-географической факультетыгар киллэрбиттэрэ. Ол гынан баран Шура кэргэн тахсан, оҕолонон, үөрэжин быраҕан кэбиспитэ.

Ол курдук оҕолоро улаатан, дьоллонон сырыттахарына, эмискэ ыраас халлааниа сүллэр этин эппитини, уоллара Володя сөтүөлүү сылдьан, ууга оһоллонон, суорума суолламмыта.

Олох барахсан очура-чочура элбэҕин, ким инникитин тымтыктанан көрбүтэ баарай? Тустаахтарга дьулаан суол этэ!

Ол да буоллар Володя бэйэтин оннугар оҕону хаалларан үөрпүтэ. Инньэ гынан олоххо дьулуурдара күүстээх буолан, эппиэтинэстэрин ойдөөн, сытан хаалымына, аны Володя оҕотун Вилодийы – сүрэхтэрин чончутун сүһүөҕэр туруорар түбүккэ түспүттэрэ. Сотору Шура үс оҕоломмуга. Алаһа дьизэлэрэ оҕо чаҕаарар куолаһынан туолан, элбэх оҕо эбэтэ – эһэтэ дэтэн, үөрүүлэрэ-көтүүлэрэ үрдэбитэ. Түбүктэрэ өссө элбээбитэ. Ол оҕолору аһатытаннаны, детсадка илдьин – олоргон барытыттан сүргэлэрэ көтөҕүллүбүтэ.

Ол түбүгүрэ, сүүрэ – көтө сылдьан, 2009 сыллаахха Дмитрий Николаевич эмискэ орто дойдуттан суох буолбута. Бу дьизэ кэргэниэ итэр – аһатар киһилэрэ суох буолан, эмиз харана күннэр халый-быттара.

Дьылҕа – хаан ыйааҕа кытаанах, одун хаан оноһуута ыарахан. Кэргэнин кэнниттэн биир сыл ааһыта халтарыан охтон, Вера Васильевна бэйэтэ да ыалдьан ситэ үктэммэт, тирэммэт атаҕын төһутан, самыытын хайа түһэн, аны орон киһигэ буолар. Бэйэтэ да бу өройуонна кэлбитэ биэс уонча сыл буолбутунан уруутун-аймаҕын кытта сибээһэ быстыбыта ыраатан, соҕотоҕун сыппыта. Төһөлөөх араас санаа төбөтүгэр кирибитэ, үйэ-хаһаа туһута буолуой? Ону айбыт танара бэйэтэ эрэ билэн эрдэҕэ. Ол да гыннар үтүөҕэ, кэрэҕэ тардыһар санаата күүстээбин, кытаанах тулуурун, дьулуурун, сиэннэрин иннигэр үрдүк эппиэтинэһин сөрү диин сөхнүппүт. Оронго сытан уу аҕалтаран, кырачааннар таҕастарын сууяра-соторо. Арыый ама буолан баран, табуретканы сыҕарытан, сыллар кэриэтэ тийэн, сиэннэрин аһатара, таныннарара. Хара өлүөр диири оҕолорго режими тутуһуннаран, элэрээссийэлэммит

хаража сахарнай диабетттан бэргээн, суругу да аанһа көрбөккө сылдьан, буукубаны үөрэтэн, ахсааны суоттатан, сизннэрин үөрэхтэригэр көмөлөһөрө. Ол үрдүнэн телефонунан сибээстэһэн, күннээҕи олоҕун кыһалбатын барытын быһаарсара. Орон киһитэ да буоллар, алга чилиэннээх дьиэ кэргэни соботох пенсиятынан иитэ сытан, анараа дойдуга айаннаатаҕа. Дьэ кини буолуо алаһа дьиэтин арчылыыр, иэримэ дьиэтин иччилиир иһирэх ийэ, эйэбэс эбэ үрдүк аатын сүкпүт киһи. Орто дойдуга кэлбит аналын дьохуннаахтык толорон, соһуччу күн сириттэн сүтүөр диэри биридэ да олоҕор үнсэргээбэтэҕэ, изйбэтэҕэ-куойбатаҕа, ытаабатаҕа-сонноммотоҕо. Биир да тэрилтэттэн көмө кордөөн соннооботоҕо. Куруук киһини үөрэ корсөөччу, кыраттан да наһаа үөрээччи. Ол курдук кытаанах характердааҕа, олох ханнык да ыарахаттарыгар модун санаатын булгуруппатаҕа, ыра санаатын ыһыктыбатаҕа. Хата ол оннугар олоҕун ыарахан түгэннэригэр өйөөбүт кэргэнин табаарыстарыгар Никулин Владимир Николаевичка, Жирков Юрий Михайловичка, Воватын солбуйбут быраатыгар Стручков Иван Михайловичка, күн ахсын кэлэн үлэлээбит, көмөлөспүт Слепцов Иван Ивановичка, күннэтэ кэлэн, дьиэтин-уотун дьаһайсыбыт, аһын-таһаһын таспыт Яковлева Галина Михайловнаҕа, доборугар Слепцова Мария Христофоровнаҕа махтанан, күн үрдүнээҕи олох үтүөтүн баҕара сыппыта.

Быйыл хайдах эрэ олөрүн билбит курдук Дмитрий Николаевич тыыннааҕар толорботох баҕа санаатын – ситэ бүтэрбэтэх үлэлэрин хомуйан, мунһан, ситэрэн-хоторон, кыра брошюра таһааттарарга миигиттэн көрдөспүтэ. Биллэн турар, мин төһө да соруудаҕа ыараханын иһин, akkaастыыр кыаҕым суоҕа. Ол гынан баран биир өссө кытаанах боппуруоһунан үбү-харчыны булуу этэ. Олоҕун тиһэх мүнүүтэтигэр улахан үөрүүтүнэн – улуус баһылыга Винокурова Р.И., нэһилиэк дьаһалтатын баһылыга Шкулев В.А. ойүөх буолбуттары истибит этэ. Кырдьаҕас, кыаммат, өлоору сытар киһи алгыһынан «өр сылларга дьоллоохтук олорун» диэн угуттанан, дьоннорум кэннилэригэр хаалларбыт кэриэстэрин курдук санаан, сүрэҕим баҕатынан, кыаҕым тийэринэн, өйүм хоторунан үлэлээтим.

ДЫННЭЭХ АЙЫЛҢА ОҢОТО ЭГЭ

Мин убайбынаан Миитэрэйдийн, дьоммут атын оҕолоро эрдэ олоһһор, иккиэн эрэ улааппыппыт. Бизэ сыл аҕа буолан, миигин көрөн-истэн, оҕолоон, бүөбөйдээн, наһаа атаах-татан улаатыннарбыта. Дьизэ кэргэннэ барыбытыгар – ийэбэр, аҕабар, нитиллибит эдьийбэр Танияҕа – олус амарахтык, эйбэстик сыһыаннаһара. Хойут даҕаны аарыма кырдыаҕас ийэтигэр сон буола-буола кэлэ сылдьан, имэрийэн-томоруйан, нус-хас кэпсэтэн кэлэрэ. Олохпутун-дьаһахпытын куруук ыйыталаһа сылдьара. Эгэ бэйэтин дьизэ кэргэнигэр сыһыанын туһунан этэ да барыллыбат.

Убайым сахаларга ортоттон үрдүк унуохтааҕа, сөрү-сөн эттээбэ-сииннээбэ. Оскуолаҕа үөрэнэ сылдьан, кыратык спордунаан дьарык-таммыт буолан дуу эбэтэр төрүттэрин удьуордаан дуу, күүһүнэн бэйэтин лаппа кыанар киһи этэ. Сутуруохаҕа гэннэ улааппыт бэйэтин көлүөнэтин дьоно туту эмэ кыайбатахтарына, наар “Миитэрэй, итини сүк, ону гас, маны онор” диэн көрдөһөллөрүн үгүстүк истэrim. Кини да ону үөрүүнэн толороро. Кини кыра эрдэҕиттэн ыалдытымсаҕа, аһыныгаһа, кырдыаҕаһы-кыамматы ытыктыыра уонна көмөлөһөрө. Олус уруумсаҕа, киэн көбүстээбэ. Уолсайынан да кини биһиги аймах үтүө сүбэһиппит, тумус туттар киһибит этэ.

Өссө 1955-1958 сылларга оҕо биригээдэтэ диэн ааттаан, улахан киһитэ суох үөрэнээччилэри мунһан , биригээдэ тэрийэн, убайбын уонна Ефимов Кешаны (Ефимов И.А.) биригэдьиридэтэн, хаарбаска олордон, Арыы Тумул эбэтэр Уһун Күөл учаастактарыгар окко ыытан кэбиһэллэрэ. Дьэ онно маннай өрүүһүнэн, онтон Уйаандынан, Хачымчыарынан эрдинэн (оччолорго мотуор суоҕа), Арыы Тумулга үс хонон тийэрбит. Эрдинин, отуу оттуута, таһаҕаһы сүгүү, балаакканы туруоруу, аһаты-сиэтии – барыта кинилэр үрдүлэринэн барара. Дьинэ, бэйэлэрэ даҕаны үрдүкү кылаас эрэ оҕолоро этилэр. Мин оччолорго 5-6-с кылаастарга үөрэнэrim. Ордук киһэ ахсын, үлэттэн бүтэн тахсан, сарсынны күннээҕи алаады буһарытын олус дьэнкэтик өйдүүбүн. Оччолорго кили-эп суоҕа. Холкуос, сэбиэт да салайааччылара оҕолор бэйэлэринэн сылдьаллар диэн сүпсүгүрбэт этилэр. Оннук буолуохтааҕын курдук ойдүүлэрэ. Кэлин сыллартан дьэ оҕо биригээдэтин наастаабынныктаах, учууталлаах ыытар буолбуттара.

Төһө да бэйэлэрэ оҕо буоллаллар, барытыгар-бары улахан эппиэтинэстээх этилэр. Айылҕаны харыстыырга, билгэлииргэ, дьон-норуттан истэн, хата кинилэр бастакы учууталларбыт эбиттэр.

Ол курдук:

– Маннай 7 хонукка, киэһэ үлэ бүтүбүнэ, аһаппаг этилэр. Ол аата эти-сиини хатарыы, чэбдигирдии. Киэһэ аһаатаххытына, уруттуоххут (ол аата билинни өйдөбүлүнэн аллергия) . Оту көрө-көрө хогуолуу сылдыаххыт, аны хаһан да окко сыстыаххыт суоҕа, бааһырыаххыт диэн быһаараллара.

– Режим кытаанах этэ. Үлэлиир, утуйар чааспытын чопчу тутуһуннараллара.

– Кыра кылаас оҕотун атаҕастаппаттара. Хата таһаһын-сабын улахан оҕолорунан сууйтараллара.

– Уоттан, уһуктаахтан сэрэтэллэрэ. Отуу уотун кыра оҕонон уматтарбаттара.

– Оту түстүү сылдьан, агырдыахха атыллыаххыт диэн, кэбиһэр эрэ оҕолор түһэриэхтээхтэрэ.

– Балык күрэниэ диэн күөл уутун улаханник чалбааттаттарбаттара.

– Киэһэ харангардабына (агырдыах ыйын 25 диэри үлэлээччибит), таһырдыа айдаардыбаттара-хаһытаппаттара.

– Кус сымыты уонна кыра оҕолоох куһу тыгтарбаттара.

– Оту-маһы мээһэ алдыаттарбаттара, чыычаабы өлөт-төрбөттөрө.

Миитэрэй ардах, самыыр хаһан түһэрин очоттон көтөрдөр тутгалларыттан-хапталларыттан, күн быһыытыттан-таһаатыттан эндэппэккэ сылыктыыра уонна охсууну, кэбиһиини онон салайара. Ардахтаах күннэргэ киэһэ сытан эрэ түүктээх көтөрдөр тустарынан уустаан-ураннаан кэпсиирэ. Убайым Кешалыын сайын илиминээн, күһүн кустаан аһаталлара. Сайыны быһа айылҕаны кытта алтыһарбыт. Ол курдук кыра эрдэспитинэ убайым онус кылааһы бүтэрэн, оччотооҕу партия ынырыытынан икки сыл “Калинин” холкуоска кадровой булчутунан сылдыбыта. Дьэ ол сылдьан билбит буолуохтаах айылҕа дьикитин, таайыллыбат таабырынын, кини киһини абылыыр күүһүн. Онно күүскэ күөдүйбүт буолуохтаах киниэхэ кыра эрдэспиттэн этигэр-хааныгар инмит айылҕаҕа таптала, төрөөбүт сирин үөрэтэр баҕата.

1960 сыллаахха СГУ биолого-географической факультетыгар экзамены туттарсан көрөр да, нуучча тылыгар мөлтөөн, куонкуруһунан кыайан киирбэт. Ол сыл кыһын Якутскайга 5-с остодобуойга куруусчуттуур, саас-сайын НИГРУ (Нижеиндигирское геолого-разведочное управление) диэн тэрилтэҕэ дуогабардаһан, экспедицияҕа үлэлиир. Нөнүө сыл эмиэ сол факультетыгар туттарсан, дэҕэ киирэр. Онно мин кинини ситэн ылабын уонна СГУ-ну тэннэ бүтэрбиппит. Убайым туруоруммут сыалын ситиһэригэр дылуурдааҕа, тулуурдааҕа оччоттон көсгүбүтэ.

Дмитрий Николаевич үөрэҕин бүтэриэбиттэн айылҕа уларыытын кэтээн көрөн, күнү-дьылы билгэлииринэн дьарыктаммыта. Ураһалаах оскуолатыгар маннай үлэлиир сылларыгар оскуола таһыгар метсоплошадка онорбута. Онно үөрэнээччилэр күн ахсын айылҕаны кэтээн көрөн, туспа тэтэрээккэ суруйан иһэллэрэ. Ону оҕолор наһаа интэриэһиргээбиттэрэ. Онтон Слепцов Д.Н. атын үлэҕэ ананан ытыллыбытын кэннэ ол үлэ бүппүтэ, тэтэрээт мэлийбитэ. Ол сылларга эмиэ оскуолаҕа красведческой мундук тэриллибитэ. Мунурдаах да оскуолатын музейыгар биһигиттэн илдьибит хас да мала баар буолуохтаах (биһиги аҕабыт өттүнэн добуочча кыахтаах ыал үһүлэр).

Ханна да үлэлээтэр, учууталлыы да, директордыы да сылдьан, элбэх похуоттары, экскурсиялары, экспедициялары оҕолорго тэрийэрэ. Үксэ бэйэтин улууһун ыраах сирдэринэн сылдьара.

Ожогин күөлэ – төрөөбүт, улаппыт сирэ, онон айылҕатын, сирин-уотун үчүгэйдик билэр буолуохтаах, оттон Зашиверскайга хаста да бара сылдыбыта. Онно сылдьан таарыйбыт сирдэрин туһунан барытын сиһилии кэпсиирэ, хаһан, ханна, ханнык үүнээйи үүнэрин, муннахтарына, отунан-маһынан сылдьар хайысхаларын хоту-собуруу өттүн быһаарарга үөрэтэрэ диэн оччотообу үөрэнээччилэр билиннэ диэри дуоһуйа, астына кэпсииллэр.

Хойут, кырдьан олорон, маннык диирэ: “Политической-экономической кризис биһиги олохпутун-дьаһахпытын олус уустугурга. Ол бары өттүнэн ыччатгарбытыгар, оҕолорбутугар биллэр. Туохха да идеал мэлийдэ, урукку барыта мөкү, күлүктээх эрэ өттүнэн көрдөрүллэр буолла. Итинтэн сиэттэрэн оҕону-ыччаты иитиигэ күчүмэҕэйдэр үөскүүллэр”.

Хайа да норуот олобун-дыаһабын көмөтүнэн, сүрэхтэ тугу этэринэн ыччатын иитэр. Научнай педагогиканы ааба-ааба, онон салайтарап, бэйэтин оботун иитэ сатыыр төрөппүтү соччо көрө иликпин. Үөрэхтэ суох төрөппүттэрибит педагогика диэн баарын билбэт эрээрилэр, олохторо-дыаһахтара айылбаттан улахан тутулуктаабын билэн, үөрэтэн, сөптөөхтүк хайыһыннаран, биһигини сир-майгы өттүнэн сөптөөхтүк иитэн-үөрэтэн, киһи гыннахтара дии. Кыра собуус олох кыһалбалара, эрэй, итэбэл иитэр суолталара суох дуо? Баар. Бэйэм коммунист да буолларбын, норуот педагогикатын итэбэйэбин. Норуот педагогиката хас ыал ахсын «олорор», норуот баарын тухары тыыннаах – кини биһиги итэбэлбит. Биһиги онно болжомтото суох буолан иэдэйдит. Аан дойдуга олорор норуот бары туспа итэбэллээх. Ол итэбэллэринэн ыччаттарын киһилии киһи гына итэллэр.

Билигин бэлэм астаах маһаһыннар элбээннэр, эдэр дьон норуот үгэһин күлүү-элэк курдук истэр. Маһаһын да астары үгүстэрэ бурдуктан оноһуллубуттар, обуруот астары, фрукталары (биһиэхэ буолбатабын иһин) син биир сиргэ үүммүттэр. Билигин даһаны Индигир эбэбит, баай хара тыабыт, араас күөллэрибит аһаппаттара буоллар, улахан ачыктааһын тахсыа этэ. Ону оһолорго, эдэр дьонно үөрэтиэххэ наада.

Аба дойду Улуу сэриитин кэмигэр эргэнэ хара тыабыт сүүрэр атахтаабынан, мэндээрэр уулаах күөллэр, өрүстэр Абый улуунун дьонун күстэбинэн, сордонуна, көтөрүнэн аһаппатахтара буоллар, Саха сирин собуруу оройуоннарын дьонун курдук элбэх киһи хоргуйан өлүө этэ. Кырдыаһастар кэпсииллэринэн, ханнык да сэрии, киһиттэн тугулуктаах алдырхай буоллабына, айылба өркөн өйдөөх икки атахтаах харамайыгар иэстэһэн, суту-аччыгы абалар эбит. Ол курдук Улуу сэрии саһана күөх тыа маанылаах кыыллары, сүүрэр атахтаахтара (тайах, кыыл), өрүстэргэ, күөллэргэ үрүн хатырыктаах балыктара (чыыр, уомул) эмиэ сүтэн хаалбыттар үһү.

Төрөөбүт норуоппут философията этэринэн “Киһи – айылба обото. Айылба – киһи алаһата, дьийтэ-уота, тыынар салгына, аһыыр аһа, туттар сэбэ, таннар таһаһа. Айылба тыыннаах. Киһи айылбаттан наадыарын эрэ ылыахтаах, табыгастаахтык туһаныахтаах, айылбаны харыстыахтаах, ыһыа-тобуо, алдыатыа суохтаах”. Өбүгэлэрибит олохторугар-дыаһахтарыгар ити үйэлэргэ

мунһууллубут муударастарын тутуһаллара, кэнчээри ыччаттарын ол тыыныга үөрэтэллэрэ.

1. Сахалар от үлэтин Ботүрүөптэн, (от ыйын 12 күнүттэн), саҕалыыллара. От ити кэмнэ ситэрэ, хаттаҕына сизмэтэ ходуһаҕа түһэн, эһиилги үүнүүнү бэлэмниирэ. Оттон эрдэ охсуллубут от сизмэтэ сиһиэт, хойутаабыт от сизмэтэ хагар.

2. Саас балыктыыр, оттуур сирдэрин тулатын ыраастыыллара. Көтөрүн-сүүрэрин харыстыыллара.

3. Өртөөһүн – өбүгэлэрбит сирин, ходуһаны, мэччирэни тупсарар үтүө үгэстэрэ. Саас харалдык таҕыста да, күһүн өрт ойуурга тахсар куттала ааста да, өртүүлэрэ.

Оччоҕо билинги курдук сир-дойду кур лагханан уонна талаҕынан саба үүммэтэ. Сибизһэй, намчы от үүнэрэ. Өртөммүт сирдэргэ уот сир кырсын (тымныы буолан) түөрэ сизбэтэ. Сааскы, күһүннү өртөөһүнү өбүгэлэрбит, сирдэрин-уоттарын чинчийэн, уот барбат, көрдүгэн олохсуйбат гына үөрэтэн көрөн баран, ытыталлара. Ол курдук айылҕаларын чэбдигирдэллэрэ. Билигин сирин өртүүр дьон болҕомтолоро суоҕуттан, сирин чинчийэн көрбөттөрүтгэн, сэрэхтэрэ суоҕуттан, аахайбаттарыттан, “галочка» эрэ иһин сирин өртөөн, алдьархайдаах баһаары ытыталлар. 100 га сирин үйэ тухары хоруо онороллор, туһаттан таһаараллар. Абый улууһун тыата торфа почвалаах буолан, өлүс сэрэхтээх. Аны өссө аһара баран, лесничество (ойууру харыстыыр үлэһиттэр) кэлин сылларга өртөөһүнү бобор.

Оччоҕо хайдах сүөһүнү аһатан, иитэн олорор дьоммутуй? Кырдык, манна эмиз сатабыллаах хаһаайыннааһын наада. Өртөөһүнү ытытыга нэһилиэк дьаһалталара тус эппизтинэстээх, билэр-көрөр, уопуттаах кырдыҕас кадринан хааччыыахтаахтар.

4. Бүтэйдээһин – биир бэртээхэй ньыма. Сүөһүгэ тэбистэрбэксэ, ходуһаларын бүтэйдээн, өлгөм үүнүүнү ылаллара.

5. Ходуһа сирэ улахан харыстабыллааҕа, эргэ күрүө, сыыс мас, дулҕа кичэйэн хомуллара.

6. Төрүттэрбит биир сүрүн аһылыктарынан араас балык этэ. Кинилэр күөллэрэ төһө да баайдарын иһин, наадыйалларын эрэ бултууллара уонна боростуой ньыманы туттан, балыгы үөскэтиинэн, улаатыннарыынан дьарыктаналлара. Бултуур күөллэрин сынньаталлара.

7. Булка эмиз умнуллубат үтүө үгэстээхтэрэ, куһу-хааһы, көтөрү-сүүрри төрүт тыыттарбаттарын үрдүнэн бултуур сирдэригэр анаан-минээн ууһуур булду хааллараллара, имири кыргыбаттара. Көтөр-сүүрэр улааппытын, сиппигин кэннэ бултууллара. Булт кэмэ аастабына, бүтэллэрэ. Булду аһара бултааһын сэттээх-сэмэлээх буолар диэн үөрэтэллэрэ.

8. Ордук кэлин сылларга бэйэ иннэ диэн санаанан салайтараң, сир аһын сиикэйдии хомуйар үгэстэннилэр. Үгүс хаһаайкалар сиикэйдии хомуллубут отону дьыэбэ буһара сатыыллар. Итинник отон уһуннук хаһааныллыбат, кэбэбэстик буорту буолар, киһи доруобуйатыгар туһалаах витамини биэрбэт. Саха сириң сайына кылгас, ол иһин сир астары аайы сиэмэлэринэн кыайаң ууһаабаттар, хас да сыл устатыгар силистэринэн уонна умнастарынан бэйэлэрин ситэринэллэр, иннэ гынаң сыл аайы кэхтэң, абыааң, сүтэң иһэллэр. Өссө аһара бараң, “комбайн» диэң сэттэрэ үөскээбит.*

Убайым айылбаа сыһааннаах өбүгэлэриң үгэстэриң абатыттан, ийтэтиттэң, обо сааһыгар биригэ дьукаахтаспыт, биригэ олорбут кырдыбаастарыттан истэрэ уонна ону толорорго кыһаллара.

Дмитрий Николаевич тулалыыр эйгэни харыстааһыңна уонна айылба ресурсаларың табыгастаахтык туттууга нэһилиэк мунньахтарыгар, сессияларыгар элбэхтэ практической сүбэлэри-амалары киллэрбитэ дабаңы, оройуоң салалталарың иннигэр туруорсубута дабаңы. Мин өр кэмгэ исполком чилиэңэ буолаң истэриң (кырдыга, миң соробун умнубуппун, оноң тугу өйдөөң хаалбышың суруйуоң).

КҮӨЛҮ КӨҺӨРҮҮ

„Бири өттүң күүлэри маассабайдык көһөрүү сыһа. Ол гынаң бараң иккис өттүңэң Сутуруоха сиригэр мэхчирэң сирэ суох буолаң, ынах сүөһү иитиллибэт буолбугунаң, Сутуруоха уонна Белаи Гора олохтоохторуң үт-эт аһынаң тутатына хааччыар наадаттаң үчүгэйдик чинчийэң, үөрэтэң бараң, бири эмэ чугастаабы күүлү түһэриэххэ наада. Биһиги күүлэрбит элбэхтэриңэң дабаңы уонна бары өрүстэң тардылаахтарынаң улахаң хоромньу оноһуллубат. Айылбаттаң көдүүстээхтик сатааң туһанаахха наада. Биллэң тураң, экологтар утарсаң, ити этиитэ туолбатааа.

- Тыынааах айылбаа дьоң-сэргэ сөбүлээң тобуорууар кэрэ сирдэрэ биһиги улууспутугар элбэхтэр. Холобур, Ожогоио

күөлүгэр үчүгэй базаны тэрийэн, оџолору, туристары сынньатар сир оностуохха баар этэ. Кырдык, транспортнай схемата ыарахан, ону эрдэттэн былааннаахха, республика да салалтатын көмөлөһүннэриэххэ.

9. Сутуруохаџа баар Суруктаах Тааһы өйдөбүннүгүнэн (пааматынньыгынан) государственнай харыстабылга киллэртэриэххэ наада. Археолог С.И.Эверстов кэлэн, үөрэтэн баран, өссө биһиги эрабыт иннинэ, 5-6 тыһыынча сыл анараа өттүгэр, Сутуруоха сэлиэнньэтин тула уонна Индигир өрүс биэрэктэригэр дьоннор уутуйан олорбут сирдэрин булан, дакаастаан суруйбут үлэтэ Саха сирин археологиятын институтугар баар. Бу Суруктаах Таас – ытык сир. Манна өбүгэлэрбит кэлэн, үөрбүттэрин- хомойбуттарын туоһулуур уруһуйдар бааллар.

10. Нэһилиэк сүрүн баайынан ойуур буолар. Дьоннор уокка оттор маһы бэлэмниир дэлээнэлэргэ мас саамай бөдөнгүн ылаллар. Ону тула үүммүт ыччат маһы тракторынан илдьи тэбистэрэн кэбиһэллэр. Биир маһы кэрдээри сүүрбэччэнэн эдэри урусхаллыылар.

Онон сэлиэннэлэргэ кииннэммит ситимнээх хочуолунайдары тутары туруорсуохха.

Сайына кылгаһынан, тоџус ыйдаах томороон тымныыга хамылларан турар буолан, биһиги дойдубут айылџата аһара аһаах, сүрдээх намчы уонна бэйэтин чөлүгэр түһэринэр кыаџа кыра.

11. Механизатордар улахан уйуктаах техникаларынан тыаны, оннооџор сэлиэннэ иһин тоџо кэстэрэллэрин тохтотуохха, сөптөөх органнарынан уодьуганнаахха. Урут «Абый» совхоз гравийынан куттарбыт суолларын быһыта үктээн, аны онон ханаабалар, үрүйэлэр үөскээтилэр. Бу кырыымчык кэмнэ аны суолу гравийынан куттарар кыах суох. Саатар баары харыстыаахха.

Айылџаџа биир эмэ сантиметр халыннаах кырыс үөскүүрүгэр 200 сыл наада. Оттон билигини техника ону аџыйах мүнүүтэ иһигэр алдыатар.

12. Бөһүөлэги көџөрдүү.

Тэрилтэ дьизэлэрин таһын булгуччу көџөрдүөххэ. Сэлиэннэ ортогугар турар дьизэлэри эмиэ. Олбуор иһигэр тиит, талах үүнэрэ төһөлөөх дуоһуйууну аџаларын бары билэбит. Оџолорбут да маһы харыстыы үөрэниэ этилэр. Ол инниттэн күһүннээн күһүн

техникалаах тэрилтэ салайааччылара маһы үүннэрийгэ ыалларынан тийээн биэрэргэ биир эмэ күн транспоры аныыра ама кыаллыа суох үһү дуо?

13. Дойдубут сөбөллөрүн курдук баай, өлгөм быйаннаах дойду.

Ол баай хаһан да бараммат-хороммот туһа суох. Баай-дуол эмиэ эстэр, симэлийэр, сүтэр кэриннээх.

14. Булт сокуонун кэһии.

Булт сокуонун кэһээччи бэйэмсэх-браконьердар бултуур ньымалара тупсарыллан, кэми-кэрдиини кытта тэннэ хаамсан иһэллэр.

– *Күһүн саарбыт, кыайан көппөт буолбут хаастары, биир сиргэ үүрэн киллэрэн, сүүһүнэн өлөрөллөр.*

– *Сааскы кус саҕана андаатары саамай иссэр-ууһуур кэмигэр бултуулар.*

– *Араас кыыллары муомахтаан өлөрөллөр эбэтэр өрүһү түрөһү киирбит үөр табаттан бири да ордорбокко, эһэни, тайаҕы эмиэ мотуордаах лодканы эргитэ сылдьан кыдыйаллар. Ол аайы кыыл элбээн испэт!*

– *Балыгы эмиэ бобуулаах кэмигэр браконьерскай илиминэн туттараллар. Ыыр сиригэр тоһуйан, араас сэбинэн баһан таһаараллар. Ол барыта аһаары-сизри эрэ буолбатах, элбэҕи сөмсөн, байаары.*

Тыынар тыыннааҕы улахан кыһалҕаттан өлөрүү сөп даҕаны курдук, оттон саатааһын, спортивнай эбэтэр байар иһин өлөрүү-сирмайгы өттүнэн сатарыйыы түмүгэ.

Кэлин кэмгэ аны кыра оҕолорбут айылҕаҕа куһаҕан сыһыаннара элбээтэ:

– *Ыт оҕотун иитэн баран, онтон салҕан, таһырдыа быраҕан, хоргутан, тонгорон өлөрүү.*

– *Бэйдиз сылдьар ыт оҕотун тутан уматыы, иһин хайа тардыы уонна да араас дьээбэни-хообону оҕоруу.*

– *Кутуйаҕы тутан, кутуругар тирээкэ баайан, ону уматан саатааһын.*

– *Иһэ быһа тардыллыбыт күлүмэннэ оту уган көтүтүү.*

Ити сэдэх да бөөлөр, көстөр түгээнэр. Хайа төрөппүт оҕотун куһаҕан сыалга иитиэҕэй? Суох! Бары “кыра бырааттарын” араначчылыырга үөрэтэбит. Ити барыта тыынар тыыннаахха сыһа сыһыантан тахсар. Оҕо сааска тыынар тыыннааҕы атаҕастааһын кэлин аһара кутталлаах. Аһыныгаһа суох чувство аны киһи киһиэхэ

сыһыаныгар дьайыан сөп. Итинник биричиинэлэртэн тахсыбата буолуо дуо билинни кэмнэ олөрүү-өһөрүү элбээһинэ?

Айылбаҕа киһилии сыһыан киһиэхэ киһилии сыһыанна дьүөрэлэһэр. Киһини биологической өттүнэн ыллахха, оҕолорго айылба бэйэтин харамайа, тыыннаах тыыннаабы араначчылааһына кини айылбаттан бэриллитбит чувствота. дьобура буоларын өйдөтүү наада. Айылба хайа баҕарар көстүүтүгэр, сыһаммытыгар биһиги суобаспыт арылхайдык көстөр. Тоҕо, туохтан, туох, ким иһин айылбаны харыстааһын туһунан ис хоһоонноох ынырыылар, бобуулар үөскээбиттэрин оҕолорго, эдэр төрөппүттэргэ өйдөтүү, быһаарыы биһиги – учууталлар, төрөппүттэр, иитээччилэр – ытык испит буолар. Уопсай да нэһилиэнньэни хабар буоллар, куһаҕана суох буолуо этэ. Анаардас агитация, биирдиилээн түбэһиэх мероприятиелар эрэ ытыллаллара ситэтэ суох. Экологической иитиинэн нэһилиэнньэ араас аранатын хабарга уһун, дьаныардаах үлэ наада.

Убайым хара өлүөр диэри элбэх ахсааннаах хаһыаттарга уонна айылба туһунан сурунаалларга суругтарара. Өссө почтанан сакаастыра. Олор кэллэхтэринэ, аһаабакка да сытан, ис дууһатыттан тартаран, умсугуйан ааҕара. Тоҕоостоох түгэн түбэстэр эрэ, онтон интэриэһинэй түгэни биһиэхэ кэпсиирэ. Кэпсиирин наһаа собулүүрэ.

«Айылбаҕа барыга бэйэ-бэйэтигэр ситимнээх. Айылбаҕа дьүөрэлэһии кытаанах сокуона баар. Бу кэһилиннэҕинэ, алдьархай да тахсыан сөп эбит. Ити кыыллары, хамсыыр-харамайы мээндэ кыргыыга, сиртэн сиргэ көһөрөн үөскэтиигэ эмиэ сабыдыаллаах.

– Африкаҕа леопардары өлөрөн, тириитинэн сон тигэн атыылаары туруммуттар. Леопардар сүннүүнэн бабуин-эбисийээнэлэри силлэрэ. Леопардар аҕыйаабыттара. Айылба ити ситимэ кэһилээтин кытта эбисийээнэлэр аһара элбээбиттэр уонна бааһынайдар үүнээйилэригэр алдьархайдаах хоромньуну таһаарбыттар. Хоргуйан, өлүү-сүтүү саҕаламмыт.

– Австралияҕа атын сиртэн куруолугу үөскэппиттэр. 24 куруолук кылгас кэм иһигэр мөлүйүүнүнэн аабыллар төрүүбү биирбит. Итинчэ элбэх куруолук оту уоттуу салаан, ити континент сүрүн дохуоттаах салаатын – барааны нитиини эһэр кутталга киллэрбит. Олохтоохтор куруолугу утары араас ньыманан бултаспыттар

да, кыайтарбатах. Онтон кинини бултаары, саһыллары аҕалан ыппыттар. Куруолуктар туох да буолбатахтар, хата, ол оннугар сиэмэх кыылы билбэтэх олохтоох атын кыыллар иннэн-сүтэн барбыттар. Саһыллар туһаны аҕалыахтааһар айылҕаҕа дьүүрэлэһии сокуонун өссө эбии кэспиттэр. Тиһэҕэр куруолугу кыайбыттар. Микробиологтар эминэн өлөрөн, кылгас кэм иһигэр континенна дьүүрэлэһии үөскүү охсубута эмиэ кэһиллэн барбыт. Куруолугунан аһылыктаммыт дьиикэй ыттар аны барааннарга саба түһэр буолбуттар. Сыл иһигэр мөлүйүөн анаара кэринэ барааны гардыбыттар.

– Скандинавияҕа Америкаттан норканы үөскэтээри, эмиэ туох да хонтуруола, чинчийиитэ суох аҕалан ыппыттар. Онтулара кылгас кэм иһигэр лосось балык көрүнгүрүн эһэр кутталга киллэрбиттэр.

– Культурнай революция сағана китаецтар «барабыай» диэн улуу операцияны ыттан, аҕыйах кэм иһигэр эһэн кэбиспиттэр. Барабыай 40 эрэ мүнүүтэттэн ордук кэмнэ көппөтүн туһанан, сиргэ түһэрбэккэ, өлөртөөбүттэр. Сыл буолан баран Китайга туорахтаах үүнээйилэрин үөн-көйүүр сиэн кэбиһэн, аһыыр ристэрэ үүммэккэ, букатын хоргуйа сыспыттар. Биир паара барабыай оҕолорун аһаҕаары күннэ 500-550 тийэ буортулаах үөнү-көйүүрү тутан сиирин умнубут китаецтар Кубаттан халыҥ харчыга барабыайы атыылаһарга тийбиттэр.

Ити курдук биир сиргэн атын сиргэ көһөрүү алдыатыылаах буолар эбит. Хата биһиги дьоммут оннугунан соччо дьарыктамматарыттан үөрэбин. Ити бизону аҕалбыттара сөп. Кинилэр былыр биһиги дойдубутугар үөскүү сырыттахтара дии. Арай кэнники кэмнэ тиин сүтүүтүн киис кэлинтинэн сибээстээх дуу диэн сабаҕалыыбын.

Хор, айылҕа айбытын талбытынан дьүүллүүрү айылҕа бэйэтэ кытаанахтык изэтһэр үгэстээх.”

Убайым элбэҕи кэпсиирэ. Үгүс кинигэни ааһар буолан, наһаа кинэн кругозордааҕа.

Дмитрий Николаевич Ураһалаах нэһилиэгийн историятыгар уонна киһи айылҕалыын дьүөрлэһиитигэр сорох бэлиэтэһиннэрэ

Ураһалаах нэһилиэгийн историята

Дмитрий Николаевич Якутскай куорат киин архыыбыттан уонна урут нэһилиэги салайсыбыт, производствоҕа быһаччы кыттыбыт кырдыаҕастар ахтыыларын хомууан, Ураһалаах нэһилиэгэр сэбиэттэри тэрийии уонна холбоһуктааһын кэмнэрин туһунан добуочча сырдаппытын суруйабын.

Революция иннигэр Абый, Муома, Аллайыаха оройуоннара Элгэс улууһа диэн ааттанара. Элгэс улууһа Дьокуускай уобалаһын Верхоянскай уокуругар киирэрэ. Элгэс улууһа 9 буоластан турара, онтон үһэ Абый улууһугар баара. Элгэс улууһугар киирэр Баатылы нэһилиэгэ билигин Ураһалаах дэнэр.

Биир ханнык эрэ күөлгэ былыргы балыксыттар 5 – 6 хаһайыстыба буолан, балыктыы олорон, элбэх ураһаны туттубуттар. Бу балыксыттар оҕолоро – аймахтара хаалан, кэнники тула балыктыыр буолбуттара уонна 3 күөлү хорон, 100 га ходуһа сириг таһааран, чугастаабы сиртэн сүөһүлээх хаһайыстыбалар көһөн кэлбиттэрэ. Ол күөлү Ураһалаах, оттон нэһилиэгийн эмиэ Ураһалаах диэбиттэрэ.

1897 сыллаахха бүтүн Россия перепиһин түмүгүнэн Абый оройуонугар 2-3 эрэ үөрэхтээх киһи баара, ол даһаны аҕабыыттар этилэр. Ол кэмнэ Элгэс улууһугар 6 танара дьыэтэ баара, оттон биир да оскуола суоҕа.

Бастакы оскуола 1913 эрэ сыллаахха Абый сэлиэнньэтигэр аһыллыбыта, ол эбэтэр Саха сиригэр оскуола аһыллыбыта 179 сыл эрэ кэнниттэн.

1927 сыллаахха бырааттыы Ефимовтар үптэринэн оройуонна иккис оскуола Ураһалаахха аһыллар. Бастакы учууталынан Бурнашев Петр Яковлевич үлэлээбитэ. Ол кэмнэ Ураһалаах нэһилиэгэр

Аллайыха Быйанныр нэһилиэгэ киирэрэ. Онон Быйанныр оҕолоро маннай манна үөрэммиттэрэ.

Атын хотугу улуустар курдук Абый улууһугар Сэбиэскэй былаас хойутаан олохтоммута, онон Ураһалаах нэһилиэгэр сана былааһы олохтооһун 1926 эрэ сылтан саҕаламмыта. Ураһалаах нэһилиэгэр гражданскай сэриигэ хас да киһи кулаактарынан этэрээккэ хомуллубуттары үрдүнэн үгүс эдэр дьон араас биричиинэнэн күрээн, гыаҕа баран, саһан олорбуттара. Уопсайынан бу территорияҕа хааннаах хапсыһы буолбатаҕа.

1928 сыллаахха аан маннай нэһилиэнньэ мунһаҕар сэбиэт диэн ааттаах тэрилтэ тэриллибитэ. Онон бэрэссэдээтэлинэн Ефимов Александр Константинович быыбардаммыта. Ол гынан баран 1929 сыллаахха Щербак диэн бэрэстэбиитэл тутан ылан, атыттары кытта Орго Халымаҕа дүүллүү атаарбыта. 1929 с., Ефимов А.К. тутуллан барбытын кэннэ, бэрэссэдээтэлинэн Ефимов Пантелеймон Николаевич, сэкирэтээринэн Бережнов Семен Петрович талыллыбытара.

1930 сыллаахха олохтоох сэбиэттэр быыбардара аһаҕас куоластааһынынан ытыллыбыта. Бу быыбар балайда тэриллииһээхтик барбыта маннык түмүктэн костөр: нэһилиэк бары муннуктарыттан, оннооҕор Аллаһыаха Быйаннырыттан эбээннэр, сахалар, олохтоох нууччалар мустубуттара. Барыта 120 киһи. Бу мунһаҕы Слепцов Федор (Суудьуйа), Бережнов Семен Петрович, Бурнашев П.Я. салайан ыппыттара. Мунһах нэһилиэк олоҕор улахан политическай суолталааҕа. Батараактар уонна дьадаһаннар мунһустан, маннык боппуруостары көрбүттэрэ

1. Сэбиэт быыбарыгар төрүттэринэн көрөн дьону киллэри.

2. Кулаактар, кинээстэр, ойууннар, бандьыттар куоластарын быһы.

3. 1930 сыл сайыныгар сир үлэтин ытыы.

Ожогинна Стручков Николай Егорович быыбардаммыт. Бу быыбардаммыт табаарыстар тоҕой боломуочунайдар диэн ааттаналара. Кинилэр сэбиэт соруудаһынан тоҕой дьыалатын бүтүннүүтүн тэрийэллэрэ. Ол курдук оскуола оҕотун аҕалыы, дьаамна киһини олоҕу, кимнээхтэн төһө табаны, агы ылан, дьаамна сылдьарга ытытары барытын кинилэр дьаһайаллара. Тоҕой боломуочунайда-

ра сылга биирдэ эбэтэр иккитэ быыбардааччыларыгар отчуоттуур этилэр.

Алыы учааскатыгар Стручков Гаврил Данилович, Уһун Айаан учааскагыгар Стручков Николай Иннокентьевич, Төрүт Күөл учааскатыгар Садовников Н.Д.-I талыллан үлэлээбиттэрэ.

1930 сыллаахха нэһилиэк сэбиэтин бэрэссэдээтэлинэн Садовникова Евдокия Гаврильевна быыбардаммыта.

1931 сыллаахха нэһилиэк сэбиэтин бэрэссэдээтэлинэн Садовников Николай Николаевич, солбуйааччы бэрэссэдээтэлинэн Стручков Иннокентий Егорович быыбардаммыттара. Сэкирэтээрдэринэн Садовников Николай Гаврильевич, Атласов Алексей Алексеевич үлэлээбиттэрэ.

1932 сыллаахха нэһилиэк сэбиэтин бэрэссэдээтэлинэн Стручков Иннокентий Егорович, солбуйааччы бэрэссэдээтэлинэн Ефимов А.И., сэкирэтээринэн Климовская А.З. быыбардаммыттара.

1933 сылтан 1938 сыл бүтүөр диэри Березнов Егор Николаевич, солбуйааччынан Ефимов А.И. үлэлээбиттэрэ.

1939 сыллаахха Стручков Дмитрий Дмитриевич быыбардаммыта.

1936 сыллаахха нэһилиэк олоһор улахан политической уларыы буолбута. Бүтүн сойуустаагы сэбиэттэр суһал ынырыыларынан 2-с съезтэригэр ылыллыбыт Конституцияларынан кистээн куластааһынынан ССРС Верховнай Сэбиэтин быыбара барбыта. 1936с. от ыйын 12 күнүгэр Бухатыырап диэн депутаты (Саха АССР уутун суолун министрэ) талбыттара. Маны Иванов Иван Данилович диэн киһи тэрийэн ыппыта. Хойут бу киһини Абыйга Сомерсов диэн силиэдэбэтэл ытан өлөрбүтэ.

Салгыы нэһилиэк сэбиэтин бэрэссэдээтэллэрэ:

1. Садовникова Евдокия Гаврильевна – 1930-31 сс.
2. Садовников Николай Николаевич – 1932-33 сс.
3. Стручков Иннокентий Егорович – 1933-35 сс.
4. Березнов Егор Николаевич – 1935-39 сс.
5. Стручков Гаврил Данилович – 1939-42 сс.
6. Ефимов Алексей Иннокентьевич – 1942-44 сс.
7. Ефимов Иннокентий Иннокентьевич – 1945-46 сс.
8. Слепцов Николай Михайлович - II – 1947-50 сс.

9. Стручков Петр Иванович – 1950-51 сс.
10. Бережнов Егор Иванович – 1951-52 сс.
11. Аммосов Николай Егорович – 1953-55 сс.
12. Слепцов Иван Иванович – 1955-57 сс.
13. Слепцов Пантелеймон Гаврильевич – 1960-62 сс.
14. Борисов Василий Алексеевич – 1964-66 сс.
15. Шкулев Роман Никифорович – 1966-71 сс.
16. Соломов Степан Степанович – 1973-76 сс.
17. Слепцов Дмитрий Николаевич – 1971-73 сс., 1976-1978 сс.
18. Слепцов Николай Петрович – 1978-85 сс.
19. Слепцов Аркадий Егорович – 1985-88 сс.
20. Стручков Иннокентий Егорович – 1988-2003 сс.

Нэһилиэк дьаһалтатын баһылыктара:

1. Явловская Виктория Анатольевна – 2003-2005 сс.
2. Ефимов Вячеслав Николаевич – 2005-2007 сс.
3. Шкулев Виктор Афанасьевич – 2007 сылтан.

Общая географическая характеристика Урасалахского наслега

До Октябрьской революции Абыйский улус вместе с нынешними Момского и Аллаиховского улусами назывался Эльгетским улусом. Эльгетский улус входил в состав Верхоянского округа Якутской области. Он имел 9 волостей, из них 3 волости находились на территории Абыйского улуса.

По данным Всероссийской переписи 1897 г. в Эльгетском улусе грамотными были 2-3 священника. В Эльгетском улусе было в то время 6 церквей, не было ни одной школы. Первая школа в с. Абый открылась только в 1913 году, т.е. 179 лет спустя после открытия первой школы в Якутии. В состав Урасалахской волости входил еще нынешний Быйаннырский наслег Аллаиховского улуса. Он был отделен на 1 съезде советов 25 мая 1930 года, состоявшемся в с. Абый. Многие родственники нашего наслега до сих пор проживают там.

С давних времен взоры людей привлекал своими природными богатствами, красотой земли Урасалахский наслег. Так археологами и палеонтологами установлены стоянки древних людей в районах п. Белая Гора, с.Сутуруоха, Буолубуна, Юеннах Тас, живших 5-6 тысяч лет тому назад. А в урочище Тирехтях найдены останки мамонта, добытого древними людьми 25 тысяч лет тому назад. А с конца 18 в. через нынешнее с. Сутуруоха проходил Колымско-Якутский тракт.

Дмитрий Николаевич в своей маленькой работе стремился дать общую историко-географическую характеристику своего наслега, послуживающим руководящим материалом для прохождения курсов национальной концепции и для ведения красневдческой работы.

Автор надеется, что многие педагоги разных циклов последуют моему скромному примеру, ибо будучи уверенным в том, что найдутся многие способные к творческим исканиям и смелым терзаниям в исследовательской работе, стремящиеся еще глубже и шире познать свой родной край.

Сейчас как никогда нужны люди, беспредельно любящие свой край, настоящие патриоты. А изучение своего края – это уже воспитание чувства патриотизма у учащихся, яснее сознавать необходимость создания условий для личного соприкосновения с природой, с окружающей средой, экономической историей своего края, чтобы они все видели своими глазами, а процессы, происходящие в природе, превращались у них в факт сознания. Где как не на базе изучения своего родного края можно получить непосредственное соприкосновение с внешним миром, понять его?

Через доскональное изучение родного края в широком смысле этого слова у учащихся вырабатывается материалистическое мировоззрение, так как точка зрения жизни практически всегда является первой и основной точкой зрения теории познания, которая должна привести к лучшему познанию окружающей среды, жизни, современного мира.

При написании данной работы автором использованы фондовые материалы ЯФ СО АН, отдела землепользования, райархива, опубликованные работы многих авторов, занимающихся изучением Севера и опросные данные ветеранов производства.

На основе этих работ и их многолетнего производственного и жизненного опыта автор попытался выявить особенности расселения населения, размещения хозяйства, особенности растительного и животного мира.

Он в своей работе довольно много внимания уделил на описание природных условий с практическим уклоном на растительность, историю и расселение населения, его коренным занятиям.

Общая географическая характеристика

Урасалахский наслег расположен на севере Абыйского улуса. Граница проходит на севере по водоразделу Полоустнинского хребта и хребта Улахан Сис, на востоке по Аллаиховскому плоскогорью, на юге с Уолбутским наслегом по реке Омук үрэбэ, через озеро Хатыннах, по реке Бадеряха, на западе с Абыйским наслегом по р. Уяндина до большой извилины (Тоҕой быһыы), поворачивая на север, охватывая озеро Тонуулаах и Дьарбаалаах. На середине территории среди пологой равнины поднимаются небольшие плоские поднятия (горы) Быгыта-Таса и Коча – Таса высотой до 500 м., характерны в рельефе гидролаколиты (булгунняхы) и тумулы.

Тектоника развития территории разновозрастная. Полоустнинский хребет – это характерный моноклинал, где наиболее древние (палеозойские) отложения выходят на южном крыле, а более молодые – на Северо – Восточном. От сметных структур оно отделяется разрывными нарушениями, надвигами, сбросами.

Улахан Тасское поднятие, которое расположено на правом берегу р. Индигирки, представляет сложнопостроенный, разбитый многочисленными разломами моноклиний. Он орографически обособлен, но генетически связан с хребтом Полоустным. В южной, наиболее приподнятой части из-под четвертичных отложений выходят отложения до кембрия, снятые в складки субтидотного направления. Весьма свособразную морфологическую структуру имеет Алазейское плоскогорье, ядром которого является колымский срединный массив. Алазейское плоскогорье представляет собой выходы палеозойских пород, соответствующих высоко поднятым выступом фундамента, а более молодые породы выполняют глубокие впадины. Среди сплошного поля горских, меловых и

третичных эффузивов обнажаются породы перми, поднятые над зырянскими отложениями на 500-600 м., т. е. нижние структурные ярусы находятся здесь значительно выше, чем на прилегающей территории, где они спущены на значительную глубину.

Таким образом основные элементы современной морфоструктуры Алазейского плоскогорья связаны со складчатоглыбовой структурой, обусловленной сложной системой древних и молодых разломов и сбросов, образующих в красной зоне горстообразные и интрузивные хребты и глубокие неотектонические впадины. Свидетелями новейших дифференцированных глыбовых движений является во всех вышеназванных хребтах и плоскогорье также останцы (кигиляхи) горстоглыбовых структур, сложенных горскими и меловыми эффузивами. Основные возвышенности следует рассматривать в качестве останцов в значительной мере погребленного в настоящее время древнего рельефа. Остальная территория - часть Абыйской низменности, которая представляет собою глубокую межгорную впадину, которая в своем веку 2 раза подвергалась наступлению оксана и была охвачена полностью обледенению.

Она со всех сторон окружена горами. С другими (Приморской и Колымской) соединяется неширокой полосой.

При трансгрессиях и регрессиях море вырабатывало абразионные равнины. В тех случаях, когда в течение некоторого времени геологический уровень моря оставался более постоянным, под действием волн образовались абразионные террасы, оказавшиеся к настоящему времени на различном расстоянии от побережий и на разных высотах. Крупные реки вследствие эрозии выработали широкие долины с плоскими днищами и резко ассиметричными бортами на поворотах. Подмываемые рекой склоны обычно крутые, а противоположные - пологие и террасированные. Террасы достигают значительной ширины. В широких, плоских, обычно залесенных днищах этих долин, выработанных боковой эрозией, реки имеют узкие, очень извилистые русла, сильно высыхающие в межень. Нередко на высоких, обрывистых берегах обнажаются мощные толщи ископаемых льдов. В толщах торфяников небольшие, медленно текущие реки и притоки, соединяющие многочисленные озера, вырабатывают нередко высокие, крутые, чисто отвесные берега.

На участках берега, где залегают лед, по мере его вытаявания образуются навесы. Такие навесы шириной в несколько метров состоят из суглинки, торфа мохового покрова.

По всей территории широко развиты линзообразные пласты ископаемого льда, большинство подпочвенные на глубине от 0,2 м. до 3 м.

Этапы формирования слагающих территорию геологических сооружений очень разнообразны. На одних участках они привели к мощному осадконакоплению, на других – рудообразовательным процессам с метаморфическими изменениями пород, образование третьих участков сопряжено с разрушением молодых гор.

Такое разнообразие образования горных пород оставило в «наследство» крупнейшие залежи минерального сырья.

Большую работу провело по изучению, разведке и оценке природных богатств расформированное Нижнеиндигирское геологосъемочное управление, базировавшееся в поселке Полоустный, расположенного на левой протоке р. Индигирка.

За короткий срок (с 1946-1956 гг.) эта экспедиция (Нижне Янская) открыла и освоила Депутатский оловоносный, Краснореченский каменноугольный, Амчигидинский, Хатын-Юряхский, Селенняхский золотоносные и другие районы. Например, автор данной работы, работая в 1964 г. в составе Индигирского геологосъемочного отряда в районе Улахан-Сис, был свидетелем выявления месторождений золота, касситирити (олово), железных и свинцовых руд, каменного угля, каомина (сырье для получения фарфора), слюды и т.д.

Кроме вышеназванных на территории наслег выявлены месторождения известняков и глины. Открытый выход известняка находится в 25 км. по реке Индигирка от села Сутуруоха вниз по течению. Почти повсеместно обнаружены залежи глины и песка, которых с успехом можно применять в строительстве. Последние годы в двух местах: Тас и Белая Гора.

Климат

Формирование климата региона происходит под влиянием географической широты места, радиационного и теплового баланса, атмосферной циркуляции, распределения суглин и вод, рельефа.

высоты местности над уровнем моря. Суммарная солнечная радиация составляет в среднем 14-16 ккал на 1 см² за летние месяцы, когда устанавливаются полярные дни. В декабре и январе суммарная радиация близка к 0.

Максимальный баланс наблюдается лишь с мая по сентябрь. Но следует отметить, что в результате длительного покрытия снегового покрова и большого процента поверхности воды, прямая радиация лишь немногим преобладает над рассеянным. С октября по май отражается до 80% всего солнечного тепла. С июня по сентябрь прямая радиация резко сокращается до 30-35%. В зимнее время большое влияние на формирование климата оказывает азиатский антициклон с октября по апрель. Климат резко - континентальный с суровой зимой и теплым летом. Среднегодовая температура равна - 17,4°. Минимальная -61-62°, а максимальная 34,2-37°. Максимальная амплитуда -98°. Зима продолжительная. Наличие мороза продолжается на 285 дней, а безморозность составляет всего 70-90 дней. Число дней со снегом составляет 241 дней. Глубина снежного покрова - 50 см. Средняя дата появления его - 20 сентября. Устойчивый снежный покров образуется к концу сентября и разрушается к 23 мая. Установление санного пути - 10 октября, а разрушение - 16 мая. Дата последнего заморозка - 3 июня, но бывают годы, когда после схода снега 8-10 июня снег идет на несколько дней подряд и бывают годы, когда в июле, августе от обильного града земля покрывается белым покровом. Осенние заморозки наблюдаются со 2 сентября, но в конце августа почти все ночи бывают туманными. Иногда туманы такие густые, что человек не может найти правильное направление пути.

Отопительный сезон в среднем 260 дней. Отопительный сезон начинается с 10 сентября и конец - 28 мая. Количество осадков в год колеблется от 185 до 264 мм., 60% осадка выпадает в теплый период года.

Обычно после южного продолжительного ветра западные и северные ветры могут пригнать снег даже летом, а восточный - засуху. Продолжительность вегетационного периода 100-110 дней. Число солнечных дней в году около 233. Среднегодовая влажность воздуха составляет 67,5%. Среднегодовая скорость ветра равна

2,2 м/сек., наибольшая - 5 м/сек., но в районе Ожогоино скорость ветра может достигать до 10 м/сек., часты смерчи. Глубина оттаивания почвы за летний период достигает в среднем 0,5-0,7 м. в открытых местах, а в лесу протаивание достигает только 0,2-0,3 м. Следует отметить, что за последние десятилетия климат региона намного утепился. Если раньше морозы достигали до -65°C , то ныне редко наблюдается -53°C - -55°C .

Гидрография

Абыйская низменность—это знаменитый озерной район Якутии. Из 6952764 га общей площади улуса приходится на долю 15 тысяч озер площадью 397170 га, а на долю рек приходится 138079 га. На территорию Урасалахского наслега есть очень много озер.

Большинство рек и речушек относятся к равнинному типу. Они отличаются слабой врезанностью, незначительными уклонами продольного профиля, медленным течением, широкими поймами, изобилуют протоками, сбиренцами и прирусловыми озерами. Русла рек извилистые, с множеством песчаных кос и отмелей. Реки питаются преимущественно за счет атмосферных осадков. Вскрытие рек - 25-30 мая, а р.Индигирка в районе Сутуруохи – 1-5 июля. Максимальные уровни воды наблюдаются весной во время таяния снега и в августе в период дождей и таяния ледников в верховьях р. Индигирки. Половоды на реках затянуты из-за сильной заболоченности территории, задерживающей поверхностный сток. В период ледохода происходит довольно обильное образование внутреннего льда и тучи. Продолжительность ледохода около 5 дней.

Мелкие реки покрываются льдом в конце сентября, ледостав на р. Индигирке начинается 3-7 октября. Но следует отметить, что многие протоки, соединяющие озера, покрываются льдом в ноябре и декабре, но зато весной промерзают до дна. На перекатах больших рек ледостав затягивается до декабря и вскрываются рано, образуя большие полыни. Продолжительное существование полыней и обильное образование внутреннего льда способствуют образованию запоров, которые опасны во время дружного весеннего снеготаяния. Абсолютная амплитуда колебания уровня на р. Индигирка в районе Сутуруохи составляет около 11,5м. Правый берег

р. Индигирки на всей территории данного района в основном высокие, даже скалистые. Наиболее крупные притоки - Уяндина, Бадеряха, Сутуруоха, Курунг-Юрях, Терехтях, Шангино и Хачымчыар, притоки Сучья, Орловая и Полоустный.

Озера разнообразны по размерам, форме, генезису и происхождению. Глубины озер различны, колеблются от 2-3 до несколько десятков метров.

С давних пор реки и озера славились первоклассными сортами рыб. Всего в реках и озерах насчитывается до 35 видов рыб, из них 15 видов имеют промысловые значения. Очень большим бедствием являются часто наблюдаемые заморы рыб в озерах в силу большой глубины промерзания, что влияет на колебания улова таких видов рыб, как чир, пелядь, щука, налим, окунь и мальков почти всех видов.

За последние годы наблюдаются гибель мальков всех видов рыб на реках Уяндина, Селенях и Индигирка из-за сильного загрязнения, выбрасываемыми промышленными отходами Депутатского ГОКа и золотыми приисками в верховьях Индигирки, Селеняха и Уяндина.

Зимой на ряде озер производится подледный лов рыбы. Летом на озерных водоемах большие скопления пернатой перелетной дичи, особенно на спущенных озерах.

Наиболее интересны и огромны озера, расположенные у подножья Полоустного хребта. Озеро Ожогоино – длина 35 км., ширина 25 км. и Сутуруоха - длина 25 км., ширина 8 км.

Большинство озер - термокарстовые кроме о. Ожогоино. Озеро Ожогоино - тектоническо-термокарстового происхождения. В широких поймах располагаются озера-старицы. Множество озер образуют сложные системы, соединенные между собой протоками и висяками. Воды озер стекают в реки по этим протокам. Ложа озер плоские, берега большей частью низкие, заболоченные. Озера замерзают с октября до середины июня. А озеро Ожогоино - до июля.

Почвы

Краткость лета и низкие температуры способствовали понижению бактериологических процессов и привели к накоплению мало-разложившихся кислых гуминовых веществ. Вследствие малого

количества осадков процесс вымывания растворимых веществ из верхних горизонтов почвы протекает слабо и почвы региона оподзолены сравнительно мало. Громадное влияние на почвообразовательные процессы оказывает многолетняя мерзлота. В сухое время года от многолетнемерзлых пород идет движение влаги от нижних горизонтов к верхним, что также ослабляет ход оподзоливания. Почвы изучены очень слабо. В зависимости от географического положения, наличия почвообразующих пород и подстилающей растительности можно выделить следующие типы почв. В горной пригорье зоне распространены каменистые почвы. Среди крупных камней (валунов) в пониженных местах наблюдается скопление чернозема. Эти почвы часто занимают кедровые стланы. В средних и нижних частях горных склонов распространены скелетные супесчаные почвы. На этих почвах произрастают лиственницы с участием кедрового стлнца.

Вдоль крупных рек почвообразующими породами являются супеси, реже суглинки с примесью щебня.

В прирусловой зоне почвообразующие элювиальные наносы представлены песчано-илистыми отложениями.

На возвышениях почвообразование идет в начале под воздействием кустарниковой растительности. В ложбинах, где застаивается вода, идет процесс заболачивания.

В плоских луговых ложбинах распространены элювиальные суглинистые почвы, которые после сильного весеннего увлажнения летом сильно пересыхают. На грибках над луговыми террасами распространены супесчаные элювиальные почвы, имеющие хороший дренаж аэрацию. На этих почвах в 1956-1958 годах хорошо прорастал турнепс, а при использовании добавочного подкорма (конский навоз с опилкой) - картофель.

На территории наслага преобладают заболоченные почвы.

Наиболее пригодны для сельского хозяйства (сенокосы и пастбища) почвы речных долин и равнины 2 и 3 террасы рек.

Здесь возможен при внесении органического удобрения и подборе скороспелых морозоустойчивых сортов огородничества.

Самыми плодородными почвами являются илистые почвы спущенных озер. Основная масса сена берется с этих почв. Большим

упущением местных органов руководства заключается в том, что этих плодородных почв не берегут от закочкования, зарастания тальника и копытных животных, которые разрушают структуру почв.

Растительность

На данной территории среди растительности господствуют леса и редколесья из даурской лиственницы. Хотя наслег расположен севернее чем другие наслега улуса, леса здесь более густые и мощные чем в Майорском, Мугурдахском и Абыйском. По убеждению автора это объясняется тем, что поверхность здесь более повышенная, т.е. много тумулов и изрезана многочисленными речками и более-менее сухая. А земли вышеназванных наслегов ровные, больших поднятий нет, поэтому покрыты мхисто-кустарниковыми растениями. Некоторые сведения о растительности низменности опубликовали А.Л.Биркенцов (1932 г.) и В.А.Шелудякова (1938 г.), более подробно А.С.Карпенко и Ленинградская экспедиция (1955 г.), А.П. Пакин (1960 г.).

А.С.Карпенко в зависимости от геоморфологических и гидро-термических особенностей отдельных урочищ Индигирскую низменность делит на 5 следующих формаций:

- 1) Северотасжные лиственничные леса и редколесья.
- 2) Заросли срники и тальника.
- 3) Пужищево – осоковые кочкарники.
- 4) Сфично – осоковые кочкарники.
- 5) Пужищевые и осоково-пужищевые сообщества низинных болот.

По их описаниям сомкнутость крон 0,4-0,6, образованная лиственницей даурской. Средняя высота деревьев 8-14 метров, максимальная 16-17 м., продолжительность жизни 150-200 лет. По производительности эти леса 5 и реже 4 бонитета. В долинах распространены более сомкнутые леса. Но автор знает, что более сомкнутыми и высокими лесами урочища являются именно на территории данного наслега.

Автор побывав во всех наслегах улуса вдоль и поперек, определил, что среди кустарников преобладают брусника, тальники, голубика, багульник.

Травянистая растительность довольно разнообразна. Из злаков преобладают метники луговые, сизыйвейник, грепланский лангедоф. Из осоковых - осока водяная, путица узколистая, влагалищная. Из бобовых - типа приземистая, луговая, копеечник телесный, астрагал альпийский и др. Из гречишных - горец трехкрылоплодный, по озерам встречается арктдеила рыжеватая, хвощ топяной.

В подлеске: красивая копьевидная ива-колымская, березки тощие, шиповник иглистый. В прибереговой полосе рек обильно встречается ольховник кустарниковый.

Животный мир

Животный мир весьма разнообразен. Это объясняется тем, что благодаря промежуточному географическому положению на севере Азии территория заселена представителями как западных, так и восточных форм. В прошлые геологические эпохи территорию населяли такие виды животных, как пещерный лев, мамонт, сибирский носорог, овцебык, первобытный зубр, олень и др. Их останки находятся почти повсеместно. В 1970 г. местный охотник Стручков Христофор Михайлович обнаружил на крутом берегу р. Терехтях ступню невиданного зверя. Автор этой статьи, услышав, поехал и определил, что это ступня мамонта, причем с костями и сразу сообщил отделу Академии наук в Якутск.

Ныне этот, причем 15-й в мире, полный скелет стоит в краеведческом музее им. Ярославского. Через год тот же Христофор Михайлович обнаружил сохранившегося полностью 1,5-ти годовалого бизона в районе Мылахчын на правом берегу Индигирки. Туша полностью вывезена в Якутск. Половина кишки хранится в Институте мерзлотоведения в Якутске, а половина была изучена в лаборатории Академии наук г. Новосибирска.

О результатах исследования этих анализов и сведения о мамонте имеются у автора.

Часть животных изменила ареолы и отодвинулась к югу. А многие виды акклиматизировались.

В последующий период многие виды пришли с востока и запада. Например, с востока проникли сюда такие млекопитаю-

щие, как желтобрюхий лемминг, клинохвостный суслик, белка камчатская и другие.

С запада проникли в основном перелетные птицы как сибирский дрозд, пятнистый конек, горная трясогузка, белошапочная овсянка и другие. Кроме того мы обязаны учитывать миграцию животных, повторяющиеся через определенные для них времени. Дикие северные олени мигрируют через 30-40 лет, предчувствуя по природе, что ягель достигает расцвета через 40 лет. За оленями следуют лоси, медведи, белки, горностаи, песцы и т.д. А за ними и хищники.

Начиная с 1936 года, когда началось стахановское движение, пошло истребление всех видов пушных зверей, а за последнее время в связи с рыночной экономикой и наличием техники - еще больше. Причем все идет за пределы улуса без регистрации.

Так почти истреблены суслик черношапошник, глухарь, лисица красная. Полностью истреблены серебристо-черная лиса, соболь (она восстановлена за счет баргузинского и амурского заповедников), рысь, рябчик из пернатых. Сильно сокращается число орлов, соколов, гусей, лосей.

В наслег была завезена в 1956 г. канадская ондатра, которая дала много пушнины и делала много вреда, спуская мелкие озера, прорывая их протоки. Всего по наслегу начисляются 350 видов пернатых, 35 видов рыб.

За последние десятилетия залетают ранее не появляющиеся виды пернатых как воробьи, черная казарка, гусь белошейка, ласточки городские, турпан канадский. Зато много стало лебедей и стерхов. Необходимо отметить, что в нашем ареале имеются бесчисленное множество различных видов насекомых. Вероятно, многие еще учеными не изучены, тем более нами. Наши предки жили за счет природы и у них никогда не возникали проблемы несуществования. В период разгула (обязательное выполнение возложенного плана при советской власти и ныне, в период коммерческой торговли и личного обогащения при наличии различного вида техники и оружия) идет полное истребление всех видов пушнины, копытных и пернатых, не соблюдая даже период размножения.

Холкуостар уонна табаарыстыбалар тэриллинилэрэ

Боростуой тиинтээх табаарыстыбалар 1933 сылтан тэриллин-биттэрэ. Тэрийбитэ сир салаатын үлэһитэ Бурцев Михаил Кузьмич.

Холбоһуктааһын сабаланаан, хас биирдин киһи, ыал ыалынан ынахтарын, сылгыларын, табаларын, хаһаайыстыбаларын, бары малларын сана тэриллинбит табаарыстыбаларга тутгарбыттара, би-эрбиттэрэ.

«Дьаданы кыһата» табаарыстыба бэрэссэдээтэлинэн Бережнов Дмитрий Иванович (Мииччээн), онтон иккис бэрэссэдээтэ-линэн Садовников Иван Иванович үлэлэбиттэрэ. Уһун Айаанна «Саҥа ыллык»- бэрэссэдээтэл Слепцов Нестер Маркович, Алыыга «Кыһыл эркээйи»- бэрэссэдээтэл Стручков Николай Егорович.

1936 сыллаахтан табаарыстыбалар базаларыгар холкуостар тэ-риллэн барбыттара. Табаарыстыбалар чилиэннэрэ кулаактартан уратылар Ураһалаахха «Калинин» аатынан холкуоска киирбиттэ-рэ. Бэрэссэдээтэлинэн Ефимов Василий Николаевич талыллыбыта. Алыыга «Кыһыл маяк» холкуоска - бэрэссэдээтэл Стручков Гаврил Данилович, Уһун Айаанна «Саҥа ыллык» - бэрэссэдээтэл Дохуна-ев Алексей Николаевич (Кунаах)

1940 сыллаахха «Кыһыл маяк» уонна «Саҥа ыллык» холкуостар холбоһон, «Кыһыл маяк» диэн ааттаналлар, бэрэссэдээтэлинэн Слепцов Николай Михайлович - II талыллар.

1942 сыллаахха «Калинин» аатынан холкуоска Ефимов Инно-кентий Иннокентьевич, «Кыһыл маяк» холкуоска Стручков Кон-стантин Петрович бэрэссэдээтэллинилэр.

Онтон 1950 сыллаахха «Калинин» уонна «Кыһыл маяк» хол-куостар холбоһоллор. Калинин аатын ылаллар. Бэрэссэдээтэлинэн Ефимов Гаврил Николаевич үлэлиир. 1951 сыллаахха күөл таһыгар олорор буолан, суол-иис табыллыбатынан холкуос киинин Ожогин бөһүөлэгэр көһөрөллөр.

Онтон 1953 сыллаахха оройуон киинигэр чугаһатаары, аны «Калинин» холкуоһу Сутуруоха төрдүгэр көһөрөллөр. Бэрэссэдээ-тэл – Ефимов Г.Н.

1957 сылтан бэрэссэдээтэлинэн Новиков Николай Васильевич оройуон кииниттэн кэлэн үлэлиир. Бу кэмгэ уопсай мунньахтар нэһилиэк сэбиэтин кытта кыттыһан ытыллаллара.

1960 сыллаахха Коммунистической партия Киин комитетыгар генеральной секретарынан Хрушев Н.С. олорон, холкуостары бодонсүтүү политикатын ытан, аны «Калинин» холкуос Абый нэһилиэгин «Ленин суола» холкуоска холбоһор уонна «Ленин» холкуос буолар. «Калинин» холкуос табата, сылгыта, ынах сүөһүтө барыта Абыйга бэриллэр. Сугуруохаҕа анаардас хара саһыл фермата эрэ хаалар.

1961 сылга Абый оройуонун бары холкуостара холбоһон, биир сопхуос буолаллар. Ити сылтан Ураһалаах нэһилиэгэр сопкуос туспа отделениета тэриллэр.

Туһаныллыбыт матырыйааллар:

1. Киин архыып матырыйаала.

2. Слепцов Д.Н. архыыба.

– Сэлиэнньэ кырдыаҕас олохтоохторун ахтыылара:

– Слепцов Николай Михайлович - II – холкуос уонна сэбиэт урукку бэрэссэдээтэлэ.

– Слепцов Пантелеймон Гаврильевич – сэбиэт урукку бэрэссэдээтэлэ.

– Слепцов Алексей Гаврильевич - I – холкуос урукку бэрэссэдээтэлэ.

– Стручков Гаврил Дмитриевич – холкуос урукку бэрэссэдээтэлэ.

– Полушкина Елена Христофоровна – холкуос урукку ыанньыксыта.

– Полушкин Иван Христофорович – урукку «Батараак кыһата» холкуос бэрэссэдээтэлэ, советскай-партийнай үлэһит.

Сутуруоха сэлиэнньэтин историята

Былыргы үйэлэр быдан мындааларыттан, урукку үйэлэр улуу уорҕаларыттан ыла Сутуруоха төрдө дьон – сэргэ хараҕын хатаабыт, дууһата тохтообут сирэ этэ. Өссө 5-6 тыһыынча сыл анараа өттүгэр билинни Бelay Гора бөһүөлэгин туруору сырынын үрдүгэр дьон олохсуйа сылдыбыта науканан дакаастамыта. Сутуруохаҕа Танас Тааһын суруктаах сирэйдэрэ эмиэ бу кэмнэргэ оноһуллубуттара. Айан дьоно араан ааһар аартыктара 25-30 тыһыынча сыллаахтан баара дакаастанар. Кэлин дьон сырыыта сайдан, 1845 сылтан Якутскай-Орто Халыма куоратгарын сылдыһар суоллара манан ааһара. Сайын өрүһү дьон туоруургар, аты харбатарга хамнастаах туоратааччы туруоруллубута (Слепцов Никифор – Хошойор) Кини олорбут томторугар пионерскай лаабыр үлэлээбитэ.

Уу суола арыллыан инниттэн 1926 с. Элгэс улууһун сэбиэтин маңнайгы съезигэр оройуон киинин Сутуруоха төрдүгэр көһөрөргө уураах ылыммыт боротокуола Совнаркомна ытыллыбыта да, бигэргэтин кэлбэккэ, тохтообуга.

Ожогин бөһүөлэгэр кииннээх “Кыһыл маяк” холкуоһа оройуон киинигэр чугаһаары, 1939 с. холкуос хонтуоратын, уопсай дьиэни уонна ас ыскылаатын билинни нефтебаза оннугар тутаннар, элбэх тутуу маһа бэлэмнэнэр. Бу сорук сэриин буолбутунан эмиэ тохтоон хаалар.

Кэлин холкуостар бары холбоһон, бөдөнсүйэн, кыабыран баран, 1952 сыллаахтан бу Сутуруоха сэлиэнньэтэ турар сиригэр тутуу сабаланаар. Сыччах үс дьиэ тутуллаатын кытта 1953 с. кыра «Сибиряков» дьин катерынан туох баар малларын кытта Ожогин үгүс олохтоохторо көһөн кэлэн, балаакканан олорон, аҕыйах хонуктаах отгул ылан, кырачаан дьиэлэри туттан барбыттара. Оччолорго көлө-күүс суоҕар бу сир маһын хойуута уонна бөдөнгө дьону улаханлык абыраабыта. Маңнайгы кэтэх дьиэлэри дьон санныларынан таһан туттубуттара. Дьэ бу сыл күргүөмнээх үлэ өрө күүрбүтэ. Оҕотуттан, дьахтарыттан, кырдыаҕаһыттан тутулуга суох сарсыардаттан түүннэ дьэри бэйэлэрин харыстаммакка үлэлээбиттэрэ. Биир сайын иһигэр үс метр кэтиттээх, 500 м. усталаах өрүскэ кирирэр муоста, оскуола, кулууп, учууталлар уопсайдара, интиринэ-

эт, маѳаһын, ыскылааттар, үгүс чааһынай дьиз бүтэриллибитэ. Оччотооѳу «Калинин” холкуос элбэх сүөһүтэ холкутук кыстыыр ото оттоммута, дохуокка үллэһиллэр балык бултаммыта. Маны таһынан сүөһү мэччирэннин уонна ходуһа сирин таһаараары, Илимниир күөл, Өлөксөй айаана хорутуллубуттара. Бу үлэлэри көбүлээччинэн уонна тэрийээччинэн холкуос бэрэссэдээтэлэ Ефимов Гаврил Николаевич, совет бэрэссэдээтэллэрэ Бережнов Егор Иванович, Аммосов Николай Егорович этилэр.

Холкуос кыаѳыарын туһугар бу дьон элбэхтэ сүүрбүттэрэ-көппүттэрэ. Ол курдук килиэккэлээх хара саһылы, андаатараны тутан аѳалан ытыты 1956-1957 сылга ситиһиллибитэ. Маннайгы электростанция 1959 с. (ЧА- 2), маннайгы трактор С- 80 1957 сыллаахха кэлбиттэрэ. Маннайгы тракторист Дохунаев Николай Михайлович этэ.

Ааспыт кэм мускуурдаах политиката Сугуруоха олохтоохторун улаханник айгыратан ааспыта диэтэххэ, алѳас буолуо суоѳа. Ол курдук холкуостары бөдөнсүтүүнэн үлүһүйүү содулугар 500 таба, 200 ынах, 300 сылгы сүөһүлээх холкуос биир оѳустаах, 5 миинэр аттаах хаалбыта, иккистээн сопхуос саѳана эмиэ сүөһүттэн илии-битин соттон турабыт. 60-70-с сылларга кэтэх хаһаайыстыбаны аччатыы политикатын саѳана кэтэх ынах сүөһү, саһыл букатын эстэр кэриэтэ буолбута. Бу билинни политикаѳа сөп түбэһэн көнүөн мэччирэн уонна ходуһа сирэ суоѳа мэхэйдиир.

Тыа хаһаайыстыбатыгар майгыннаан Ураһалаах оскуолата эмиэ элбэхтик төттөрү-таары көстө, улаатта, кыччаата. 1951 сылга Ураһалаахтан Ожогин сэлиэнньэтигэр, 1953 сыллаахха Сугуруохаѳа көспүтэ, 1968 сылтан аѳыс кылаастаах оскуола, 1974 сылтан - начаалынай, онтон 1975 сылтан төттөрү 8 кылаастаах оскуола уонна 1989 сылтан орто оскуола буолла. 1991-1995 с.с. Сугуруоха сэлиэнньэтигэр 615 киһи олороро. Ынах сүөһүтэ 101, онтон ыанара 41, 123 сылгы сүөһүлээх, 250 саһыллаах этэ. Оттон 1950 сылларга бу нэһилиэк 700 таба, 300 сылгы, 280 ынах сүөһүлээѳэ. Үгүс ыал ынах сүөһүлээѳэ. Бу сылларга кэтэх хаһаайыстыба сүөһүтэ лаппа элбээбитэ. Ол курдук 59 ынах сүөһүттэн 33 ыанар ынах, 36 сылгыттан 17 биэлээх буолбута. Маны таһынан үгүс ыал саһылы, сибиинньэни, кууруссаны, куруолугу тутара. Тепличнэй хаһаайыстыба балайда кизнник тэнийбитэ. Элбэх ыал (49) кэлин 10 сылга сана

киэн дьизлэри тутунна, олбуорданна, мань таһынан общественнай олорор уонна үлэлиир дьизлэр элбээтилэр. Мэччирэн сириҥ таһаарар буоллар, кэтэх хаһаайыстыба өссө кэниир кыахтаах. Ити боппуроска нэһилиэнньэ ор сылларга Чад күөлү түһэриигэ утумнаахтык туруорсар.

Сэлиэнньэ маннай тутулуутугар тыа иһэ буолан, киһи сааҥа хаампат төнүргэстэрэ бааллара, таппалдьыгас дүөдэлэр үөскүүллэрэ.

Эдэр ыччат, оҕо-уруу мустан, киһэ үлэ кэнниттэн күн айы күргүөмүнэн уулуссалары, спортивной площадканы, общественнай тэрилтэлэр тастарын солоон, ыраастаан көннөрбүтүгэрэ. Общественинай сүөһүнү аһатарга Чад хордооһуугар турнепс ыспытара, кырымахтаах хара саһыл фермата тутулуубута.

Сутуруоха сэлиэнньэтин общественнай дьизлэрин тутууга үлэлэбитэрэ:

Мас кэрдиитигэр, таһыыга – Полушкин П.Н., Стручков Н.Е., Стручков Н.М., Стручков П.В. (Боттобут)

Тутууга – Бахонин А.П., Алпатов Г.И., Борзов В. диэн нууччалар үлэлэбитэрэ.

Сутуруоха маннайгы гражданина – Баншиков Юрий Андреевич
Маннайгы зверовода – Стручков Василий Михайлович
Маннайгы радиһа – Стручкова (Хабарова) Евдокия Михайловна
Маннайгы культура үлэһитэ – Стручкова Мария Егоровна
Маннайгы библиотескарь – Ефимова Матрена Пантелеймоновна
Маннайгы учууталлар – Кардашевский Семен Ильич, Ионова Александра Андреевна

Маннайгы воспитатель – Стручкова Екатерина Христофоровна
Маннайгы фельдшер – Белая Нина Ивановна
Маннайгы тракторист – Дохунаев Николай Михайлович
Маннайгы шофер – Дохунаев Иван Михайлович
Маннайгы дизелист - Шкулев Афанасий Николаевич
Маннайгы киномеханик – Стручков Прокопий Николаевич
Маннайгы быткомбинат директора – Слепцова (Стручкова) Мария Христофоровна

1966 сылтан оройуон киинин Сутуруохаҕа көһөрөр сыалтан тутуу үлэтэ сабаланаар, ол эрэри кырыс аннынаабы мууһа элбэх

буолан, 1969 с. тутуу үлэтэ унуор көһөрүллүбүтэ. 1990 сыллаахха Сутуруоха киин уулуссаларыгар « Индигир» совхоз администрацията (директор Жирков Ю.М) гравий куттарбыта. Сана звероферма 1969 с., сана хотон 1991с., спортзал 1990 с., сана тииптээх оскуола 2000 сыллаахха тутуллубуттара.

Хозяйство

Урасалахский наслег – наслег сельскохозяйственный.

Абыйский район – район сельскохозяйственный.

Исторически сложившимися отраслями производства являются разведение крупного рогатого скота, лошадей, оленей, рыболовство и охотпромысел.

В нашем наслеге численность крупного рогатого скота, лошадей и оленей было раньше больше, чем в настоящее время. Так молочно - товарных ферм в наслеге было 6, табунно - пастбищных ферм лошадей было 5, олсневодческих-2.

Благодаря улучшению породы коров дойность увеличилась с 500 кг. до 2450 кг. от одной фуражной коровы.

Отрицательной стороной этой работы является то, что полностью исчезли чисто якутские породы коров, которые очень не прихотливы в кормах и главное - жирность молока значительно выше улучшенных пород. Ведь по жирности молока якутские коровы занимают второе место в мире после турецких.

Целью моей работы является показать только историю развития хозяйства, поэтому я остановлюсь только в каких местах были МТФ и ее периоды существования. В период коллективизации по агитации кулаков наблюдалось массовое истребление всех видов домашних животных. Были созданы сперва маленькие, а затем укрупненные животноводческие фермы, приуроченные к определенным сенокосным и пастбищным угодьям, построены помещения для скота, жилища для животноводов. Более крупные фермы были в Урасалахе (у нас в центре), Джаргалахе, Киенг Кюсле, Арыы Тумуле, Уһун Айаане, Сасылахе, Уһун Куеле общей численностью до 300-400 голов. Резкое сокращение поголовья КРС произошло в связи с укрупнением колхозов, точнее с переходом центра колхоза в с. Сутуруоха. А после воссоединения с колхозом им. «Ленина»

(Абыйский н-г) остался только один бычок - производитель, которого животноводы оставили силой за свой счет. Как показывают данные, такие резкие мероприятия расшатали хозяйство наслега. До 1955 года наши колхозы содержали до 700 оленей, 260 лошадей и 300 – 400 голов КРС. В 1960 году осталось 150 голов оленей, причем важенок полностью передали в Абыйский наслег, лошадей – 75, коров – 45.

В 1962 году осталось: оленей - 75, лошадей - 8, КРС - 1.

В настоящее время отделение имеет: КРС - 100, лошадей - 5, оленей - 0.

По КРС было много изменений. Сперва были завезены ярославские породы, затем костромские, а в последствии, после тщательных зоотехнических изучений, были завезены казахские белоголовые бычки КРС. В наслеге улучшились привес мяса и удоимость молока. Средний удой достиг до 2450 кг. в год, который превышал в условиях северных районов средние республиканские показатели. Многолетний труд передовой доярки района Елены Баншиковой, удостоенной 2 орденов и 2 медалей СССР, показывает то, что в эти годы Сутуруохинское отделение получило Переходящее Красное Знамя района по надою молока. Эти достижения получены несмотря на отсутствие пастбищ в регионе фермы только благодаря стараниям тружеников села.

Хотя при тщательном изучении и обработки биосферы в окружающей МТФ, которая снабжает два населенных пункта (Сутуруоха и райцентр Белая Гора), можно было бы достичь более высоких результатов надоя молока и привеса молодняка. В настоящее время основной запас возится из других наслегов, который обходится в тридорога.

Народное образование

Как выше изложено, школа была впервые открыта в 1927 году. Учителем был революционно настроенный уроженец Усть – Алданского района, выпускник Якутской семинарии Бурнашев Петр Яковлевич. Он проработал три года. Одновременно избирался секретарем наслежного совета и входил в состав многочисленных комиссий. Вторыми учителями были Никифоров Борис Владимирович (1930-1932 г.г.), Чабыев Григорий Миронович (1933 г.). С 1934

года работают два учителя. В этот год открылся 4-й класс с количеством учащихся до 41. В этом году работают учителями Ноговицына Валентина Васильевна и Петров П.С.

В последующие годы учителями работали Старостин, Марков, Апросимова, Ефимова Е.В., Слепцов И.И., Ефимов Н.Н., Лыткин С.С., Винокуров К.П., Кардашевский С.И., Семенов И.Н., Поротов П.И., Иванов И.Л. и многие другие. Среди более поздних плеяд преподавателей орденосцы Явловская А.Н., Данилова М.К., Отличники народного образования Прокопьева М.С., Никулин Г.М., Слепцов Д.Н., Бережнова К.К., Заслуженный учитель школ ЯАССР Семенова А.Д. Многие учителя награждены Почетными грамотами Верховного Совета ЯАССР, Минпроса республики.

Из числа учащихся с гордостью можно назвать доктора физико-математических наук, лауреата Ленинской премии, зав. лабораторией института космофизики Ефимова Н.Н., кандидата технических наук, преподавателя ЯГУ Бережнова К.П., Заслуженного учителя школ ЯАССР Черемкину Е.Н., Отличника советской медицины Ефимову М.А., Отличника культуры РС(Я) Ефимову А.В., Бережнову А.В., Отличника сельского хозяйства РС(Я) Садовникову Л.Г., Заслуженного работника сельского хозяйства РС(Я) Садовникова Г.Н.

Из выпускников нашей школы вышли специалисты высшей квалификации и работают в различных областях народного хозяйства. Это металлург Стручков Н.Х., инженер - электрик Суздалов М.Н., врачи Ефимова З.Е., Садовникова Г.Е., торговые работники Струčkова А.Е., Слепцов М.С., с/х работники Суздалова С.Н., учителя Полушкин К.А., экономист Никулина Е.А., библиотечные работники Ефимова А.В., Бережнова Е.В., инженер- радиотехник Чирков Л.Е. и другие.

Одним из выпускников нашей школы Стручков Николай Васильевич геройски погиб в 1944 году на территории Прибалтики, защищая Родину от фашистских захватчиков.

Из числа первых выпускников впоследствии стали руководителями среднего звена в различных областях народного хозяйства. Это Стручков И.Е. – кавалер орденов «Ленина» и «Тудового Красного Знамени», Полушкин И.И., Заслуженный строитель РФ и знамени-

той дояркой стала Банщикова Е.А., награжденная орденами «Трудового Красного Знамени» и «Знак Почета», Винокурова Р.И., глава муниципального образования «Абыйский улус (район), Корякина Е.И. – Отличник образования РС(Я), Садовников П.Н. – Отличник связи РС(Я), Слепцов М.С. – Отличник торговли РФ, Шкулев В.А. – мастер спорта СССР, Почетный работник общего образования РФ.

Заключение

За годы Советской власти уровень жизни и культуры Урасалахского наслега неузнаваемо изменилась. Раньше население было разбросано по всей территории - по берегам озер и речек по семьям, а иногда по две-три семьи, которые жили вместе. Обычно строили балаганы размером 4х4 м. или 4х5 м. Все имущество семьи умещалось на одной наре, а вся посуда, состоящая из березовой бересты или деревянных чашек, умещалась на двух дощечках. Обычно вся семья спала на одной наре из-за отсутствия одежды. Одежду, начиная с шапки до торбасы, шили из местного материала.

Сейчас население живет концентрированно в одном современном селе с электричеством, радио, телевидением и АТС. О бедности людей даже в 50-е годы красноречиво говорит тот факт, что при переходе в 1952 году колхозного центра из Ожогоино в Сутуруооху весь инвентарь укрупненного колхоза, хозяйство колхозников и фактория свободно поместились на одном кунгасе грузоподъемностью 5 тонн.

В данное время население отстроилось. Каждая семья имеет свой рубленый дом с площадью в среднем на одного человека 13м², что превышает далеко среднереспубликанский показатель.

Если раньше только у немногих были оленьи упряжки, ездовые лошади или собачьи упряжки, то сейчас у всех имеются моторная лодка, мотосани «Буран», мотоциклы. Село начало строиться по генплану с квартальной котельной и центральными улицами. Проектируется до 1995 года строительство новой школы, больницы и сельского дома культуры. Расширяется филиал бытового комбината. Все эти годы бессменным начальником работала М.Х.Слепцова.

Билинни Сутуруоха олохтоохторун өбүгэлэрэ олорбут сирдэрэ уонна сүрүн дьарыктара

Абый улууһугар - уруккутунан Элгэс улууһугар - сахалар нууччалар эрэ кэнниттэн элбэхтик кэлбиттэрэ биллэр. Ол иннинэ биирдиилээн хоһууннар кэлитэлииллэрэ үһү. Холобур, Оро Чорогой (Орок Чорок) убайынаан кэлэн, «көрүлээн» барбытгара биллэр. Кини нууччалары сирдээн кэлбитэ эмиэ кэпсэнэр. Зашиверскайга Андрей Хабаров баһылыктаах танара дьэитэ тутуллубутун кэнниттэн Намы Слепцов көбүлээһининэн сахалар Эбэ (Индигир) устун аллара түһэн, билинни Кэбэргэнэ сиригэр тохтоон, сирин – уотун үөрэтэн баран, үс уолуттан икки улаханын билинни Верхоянскай оройуонугар сүөһү буллара, кэһиилээн да буоллар, сатыы ытталлар. Ол иннинэ Намы Слепцов Адычча төрдүгэр үс сыл олорбута биллэр. Кэргэнинэн билинни Таатта улууһуттан кэлбит дьон эбит. Ол да иһин ити Лена илин улуустарыттан үгүс киһи биһиги сирбитин булбуттар бадахтаах.

Ураһалаах нэһилиэгин урукку аата Баатылы диэн эбит. Ити Илин Хангалас сирин аата.

Ураһалаах нэһилиэгин сиригэр сахалар Зашиверскайтан саҕалаан Абыйынан сыыйа кэлбиттэрэ дьон олохсуйбут исторياتтан дакаастанар. Намы Слепцов үс уола Верхоянскайтан 9 ынаҕы, биир оҕуһу, тоҕус бизни уонна биир атыыры аҕалан тарҕатан, уолаттар Абыйга, Мунурдаахха, Уолбукка тарҕанан, Слепцовтары тэниппиттэр.

Ураһалаах нэһилиэгэ Абый оройуонун хоту өттүгэр сытар. Хоту өттүнэн Полоустнай уонна Улахан Сис сис хайаларынан Аллайыаха оройуонун кытта быысаһар. Илин өттүнэн Шангино үрэх орто сүүрүгүнэн Алазей хаптал хайатын дьырбиитинэн Орто Халыманы кытта Кыйам Тааһын хабан, Уолбут нэһилиэгин кытта Омук Үрэҕинэн Хатыннаах күөлүнэн Бадьярыахаҕа диэри, онтон Бадьярыаха үрэҕинэн Тоҕой быһыыга диэри тахсан, Кушук айаанын хабан, Тонгуулаах Күөл арҕаа сиһинэн, Дьарҕаалааһынан Бүөтүр Халтангар диэри Абый нэһилиэгин кытта быысаһар. Ортотун хоту энэригэр Костроман боротуокатын ханас биэрэгинэн Быгына Тааһа

уонна Ожогин күөлүн сиэнин уна энэригэр Куоча Тааһа намтал сиргэ ыраахтан көстө үрдээн тахсыбыттар. Нэһилиэк сириҥ ньуурун уратыгынан булгунньахтар (гидролоколит) тутулар үгүстэрэ буолар. Үрэхтэр уонна Индигир, үгүс күөлэгтэр үрдүк биэрэктэрэ, үүнээйинэн бүрүллүбүт суулар таалалар халыҥ муустаахтар. Манньык таалаларга былыргы үйэбэ үөскүү сылдыбыт мамоннар, бизоннар, овцебыктар, сылгылар уо.д.а. харамайдар кыраамталара үгүстүк көстөллөр. Ол курдук булчут Стручков Христофор Михайлович 1970 с. Тирэхтээх таалатыттан мамонт бүтүн унуоҕун (билигин Якутскайдааҕы кыраайы үөрэтэр музейга турар) уонна Мылахчынтан 1971 с. (Индигир өрүс уна биэрэгэ, 50-70м. үрдүктээх муустала) 2.5 саастаах бизон бүтүннүү сытар сибиэһэй өлүгүн булан турар. Бу бизон иһин агаарын Новосибирскайдааҕы наукалар Академияларын микробиологтара үөрэттилэр, агаара Якутскайдааҕы мерзлотнай институт булууһугар кэлэр көлүөнэ учуонайдарыгар ананан ууруллан сытар. Уопсайынан мамонт муоһа нэһилиэк үгүс мунугар үгүстүк көстөрө былыргыттан аныаха диэри биллэр. Нэһилиэк сириҥ ньуурун, мууһун үгүс учуонайдар чинчийдилэр.

Биир кэрэхсэбиллээбэ уонна дыктитэ Тирэхтээх мамонун былыргы дьон бултаабыттара дьэҥкэ. Ол курдук мамонт сүүһэ дьоло охсуллубут уонна тириитэ сүлүллэн баран, баһын унуоҕун үрдүгэр үс гына сууланы баран ууруллубут этэ. Сорох ойбоосторун унуоҕа уокка кэриэрбит, дьардыамата ыһыллыбыт уонна ол аттыгар мас көтөрдөрө көстүбүттэрэ. Ураһалаах нэһилиэгин территориятыгар былыргы дьон олоро сылдыбыттары археолог Эверстов Степан Ильич дакаастаан, кинигэбэ киллэрбит. Онно көстөрүнэн, Бelay Гора бөһүөлэгин биэрэгин эмиэрэ сыырын үрдүгэр дьон олоро сылдыбыттары, кинилэр отуулары, туттар сэптэрин бултаабыта. Былыр, ол эбэтэр Бelay Гораба 4-5 тыһ. сыл, Сутуруоха Суруктаах Тааһыгар (Сутуруоха сэлиэннэтиттэн 1 км.) 4-5 тыһ. сыл, Буолубунаба 6 тыһ.сыл анараа өттүгэр, Үөннээх Тааска (сыла быһаарылла илик), Ожогоноба, Сутуруоха күөллэригэр былыргы дьон олохсуйбуттара биллэр. Отгон мамоны бултааһын 30-25 тыһ. сылларга буолбутун эмиэ учуонайдар дакаастыыллар.

Ураһалаах нэһилиэгэ (уруккута Баатылы) Абыйга биир бастаанынан тэриллибитэ. Онно кыанар баайдар баар буолбуттар. Олор-

тон саамай кыахтаах баайдара Ефимов Василий Константинович (Чукча Баһылай). Кини бииргэ төрөөбүт убайа Константин, ыраах-чугас аймахтара, ону сэргэ Стручков Василий (Чырылла оҕонньор) олохсуйбуттар. Арыы Тумулга Садовников Константин Николасвич, Уһун Аяанна Слепцов Михаил Андреевич. Уопсайынан сүөһүтэ суохтар уонна аһыах сүөһүлээхтэр балыктаах эбэтэр сыһылаах үрэх, күөл аайы биирдии – иккилии хаһаайыстыба буолан олохсуйар эбиттэр.

Нэһилиэк дьоно сири таба туһанан, сүөһү араас көрүнгүн (ынабы, сылгыны, табаны) ииттэллэрэ, булдуанан утумнаахтык дьарыктаналлара.

Архыып матырыйаалыттан көстөрүнэн, нэһилиэк территориятыгар барыта 720 ынах сүөһү, 860 сылгы, 780 таба баар эбит. Манна өссө учуокка сорох дьон киирбэтэхтэр.

Нэһилиэнньэ үгүс өттө сахалар, ону сэргэ олохтоох нууччалар (потомки землепроходцев), эбээннэр, Ожогин күөлүгэр сыылкаба кэлбит Банщиков Кузьма уонна кини оҕолоро олорбуттар. Олохтоох нууччалартан мэссээн Суздаловтар, Стрюковтар, Яркоктар удьурдара билингэ диэри тыыннаахтар. Кинилэр Ожогин бөһүөлэгин тулатыгар Индигир өрүс үөһээ, аллараа өттүгэр ыт көлөлөөх, үксүн балык булдуанан дьарыктанан олорбуттар. Бэйэлэрин төрөөбүт тылларын, абыычайдарын үчүгэйдик билэр уонна тутуһар, үчүгэй мас уустара эбиттэр. Түргэн сырыылаах, үчүгэй олохтоох тыылары, оночолору, хаарбастары, балыктыыр мунхалары онорор уран тарбахтаах дьон. Кинилэр тустарынан «Потомки землепроходцев» диэн Биркентгов, Чикачев, С. Горохов, В.Н. Дохунаев кинигэлэрэ тахсыбыттаах.

Ураһалаах нэһилиэгин уһун үйэлээхтэрэ

Саха сирэ XIX үйэ ортотун саһана аан дойдуга киһитин орто сааһынан даһаны, олус уһуннук олорубут дьон аһсааннарынан да 2-с миэстэни ылар эбит буоллаһына, билигин статистика олох атыны көрдөрөр. Биһиги дьоммут билинни орто саастара 45 эрэ сыл буолбут. Оттон атын сирдэргэ эр дьон орто сааһа 60-65 сыл, оттон дьахталларга 70-75 сыл буолбут. Урут сахалар тоһо уһун үйэлээхтэрин бэйэм да сабаһалааһыммынан, дьон да этэринэн айылһа сүүмэрдээһинэ кыайбытыттан буолуо. Былыргы (биһиги да оһо эрдэхпитинэ) дьон олоорор усулуобуйалара олус ыарахан этэ. Үгүстук аччыктыыллара, тоһоллоро. Оһолор муостата суох тымныы дьыэһэ сарсыардаттан киэһээннэ диэри аччык баһанаһа хам баайыллан, хойууларыгар-убаһастарыгар хам сыстан олорон тымныйаллара. Итинник усулуобуйаһа дьиннээх муус доруобай эрэ оһо ордон хаалара. Саха дьахтара урут элбэх оһолоох буолар (10-16 оһоттон бэрт аһыйах ордоро үһү). Сорохторго букатын да ордубата үгүс эбит.

Биһиги нэһилиэккэ 60-70 саастарын ааспыттар олус элбэхтэр, онон мин 100 саастарын уонна 80 саастарын ааспыт эрэ дьону аатталыбын.

Саамай уһуннук олорубуттартан Слепцов Семен буолуо диэн сэргэйэбин. Кини сүүһүн ыраах ааһан баран өлбүтэ үһү. Эдэригэр 30 хонор хааһы соһотох даба ырбаахыга сүгэн, 10км. ортотугар эрэ сынньанан тиэрдэрин сөһөллөрө. Бу – мин эбэм аһата. Слепцов Нестер Маркович 106 сааһыгар өлбүтэ. Бу киһи үс киһини уйар тыыга аһатын уонна кыра да буоллар малларын ууран баран, 5 км. намылыагы соһон түһэрэр эбит. Садовникова Акулина Николаевна (Сырыкы) 101 сааһыгар сылдьан өлбүтэ. Эдэригэр дьаамы сүүрдэр, сылгыга-ынахха үлэлээбит, мас да кэрдибит киһи. Стручков Дмитрий Никифорович 106 сааһыгар тийбит. Слепцов Николай Михайлович - 1 106 сааһыгар тийбитэ. Бу ааттаммыт сүүстэрин тахсыбыт дьон бары сиэннээхтэр, хос-хос сиэннээхтэр, сорохторго оһолоро эмиэ бааллар.

Аһыс уоннарын ааспыт кырдыаһастар элбэхтэр, онон олорубут сылларын, ааттарын уонна олорубут сирдэрин эрэ суруйабын.

Стручков Иван Васильевич (Москоодор) – 88 саастаах. Хатырык кыаһаак.

Стручкова Татьяна Иннокентьевна (С.И.В. кэргэнэ) – 83 с.

Стручков Михаил Васильевич (Хабдыкаан). С.И.В. быраата – Уһун айаан, Мылахчын – 85 саастаах.

Стручкова Анна Григорьевна (С.М.В. кэргэнэ) – 88 саастаах.

Стручков Дмитрий Спиридонович (Кушук) – 95 саастаах. Кушук Айаана, Ураһалаах, Сутуруоха.

Березнов Дмитрий Дмитриевич (Таччыгыныар) – 98 саастаах. Таала Күөл, Уһун Күөл.

Стручков Николай Платонович (Куонньа) – 86 саастаах. Уһун Күөл, Киэн Күөл, Ылдыаа Айаана.

Садовникова Марфа Дмитриевна (Тыыраахы) – 89 саастаах. Ылдыаа Айаана, Тонуулаах, Уһун Күөл.

Садовников Илья Дмитриевич (Хантаабыйа) – 93 саастаах. Ылдыаа Айаана, Уһун Күөл.

Слепцова Марфа Платоновна (Хотоо) – 80 саастаах. Төрүт Күөл, Уһун Айаан, Арыы Тумул, Сутуруоха.

Дохунаев Николай Савич – 91 саастаах. Күндэ, Хаар Балаҕан.

Дохунаев Семен Николаевич (Куобак) – 87 саастаах. Күндэ.

Дохунаева Ирина Павловна – 89 саастаах. Ожогоно, Сутуруоха

Дохунаева Татьяна Павловна – 93 саастаах. Ожогоно, Сутуруоха.

Стручкова Александра Ивановна (Оксой) – 85 саастаах. Ожогоно, Сутуруоха.

Стручкова Александра Николаевна (Сашка) – 84 саастаах. Ожогоно, Сутуруоха.

Стручкова Мотрена Гаврильевна (Тойтох) – Сутуруоха күөлэ, Ураһалаах, Сутуруоха.

Стручков Иннокентий Николаевич – 84 саастаах.

Банщиков Кузьма Петрович – 109 саастаах. Ожогоно күөлэ.

Банщикова Мария (Б.К.П. кэргэнэ) – 84 саастаах.

Банщиков Андриан Кузьмич – 83 саастаах.

Банщиков Григорий Кузьмич – 84 саастаах. Ожогоно күөлэ, Арыы Тумул, Сутуруоха.

Банщиков Петр Андрианович – 82 саастаах. Ожогоно к., Сутуруоха.

- Банщиков Андрей Кузьмич – 83 саастаах. Ожогоно, Сутуруоха.
Стручков Михаил Иванович – 86 саастаах. Үөһээ Күөл, Саһыл,
Арыы Тумул.
Суздалов Митрофан Николаевич – 96 саастаах.
Суздалова Лариса (С.М.Н. кэргэнэ) – 85 саастаах.
Слепцов Николай Михайлович – 2 (Мааһа) -86 саастаах. Уһун
Айаан, Ураһалаах, Сутуруоха.
Слепцова Мария Васильевна (С.Н.М. кэргэнэ) – 89 саастаах.
Слепцов Никифор (Хотойор) – 92 саастаах. Сутуруоха Төрдө.
Слепцова Елена Дмитриевна (Ынкаа) – 87 саастаах. Уһун Күөл,
Тонгуулаах, Ылдьаа Айаана.
Полушкина Елена Христофоровна (Ньямньаа) – 96 саастаах.
Ожогоно, Уһун Айаан, Сутуруоха.
Колодезников Семен Иванович (П.Е.Х. кэргэнэ) – 88 саастаах.
Ефимов Христофор Иннокентьевич (Бугтууй) – 80 саастаах.
Уһун Айаан, Сутуруоха, Төрүт Күөл.
Слепцов Василий Гаврильевич – 85 саастаах. Төрүт Күөл, Ам-
паардаах.
Слепцова Татьяна Федотовна – 82 саастаах. (С.В.Г. кэргэнэ)
Полушкин Александр Михайлович (Бөгөҕө) – 86 саастаах.
Төрүт Күөл
Полушкина Екатерина Платоновна (П.А.М. кэргэнэ) – 81 саа-
стаах.
Дохунаев Иван Савич – 89 саастаах. Алыы, Ожогоно, Сутуруоха.
Никулина Екатерина Федоровна – 82 саастаах. Алыы, Уолбут,
Сутуруоха.
Дохунаев Алексей Михайлович – 85 саастаах. Күндэ, Сутуруо-
ха, Сучья.
Стручков Василий Дмитриевич - 84 саастаах. Сутуруоха Күөлэ,
Хатырык, Дружина, Сутуруоха.

Былыргы дьон уһун үйэлээхтэрин айылҕа талан хаалларыты-
нан уонна элбэх илии-атах үлэтэ, сибиэһэй, химията суох ас буо-
лар. Былыргы дьон үксүгэр күннэ иккитэ эрэ аһыыллара, дэннэ
үстэ. Ол иһин куртабынан ыалдьан өлбүт киһи биллибэт. Ону
тэнэ үксүгэр сытыйбыт ас. Былыр соторутаабыга диэри 2 метр

диринтэн ордук омуһах хаспат этилэр. Сорохтор соруйан да сытытан баран сииллэрэ. Аска талымастааһын суоҕа. Чэйи үксүн айылҕа үүнээйилэриттэн ыллалара. Үрүг аһы үгүстук тутталлара. Сытыйбыт ас, үрүн ас, үүнээйи (ордук чэйгэ туттааччылар) бары эмтээхтэр.

Элгэс улууһун үс оройуонун ыам ыйын 25 күнүгэр 1930 с. I советтар съездэригэр араарыахтарыгар диэри Ураһалаах нэһилиэгэр Быйанныыр кытта киирэр эбит. Онон биһиги аймахтарбыт Черемкиннар, Дохунаевтар, Никулиннар, Стручковтар, Слещовтар элбэхтэр.

Саха сирэ күлүүһэ суох хаайыһынан биллэр. Биһиги да сирбитигэр сыылынайдары ыталыыллар эбит. Сурукка киирбэтэх ааттаах ороспуй Сэбэтээки (Манчаарыны уол сылдыан, хаадылаабыт киһи) Абый Маһараакытыгар олорбут. Биһиэхэ Сидоров диэн киһи Уһун Күөлгэ олорбут, икки уол оҕоломмут. Олортон хос сиэннэрэ Сергей, Ваня, Люба Антоновтар бааллар. Ефимов Иннокентий Төрүт Күөлгэ олохсуйбут киһи эмиз икки уоллаах. Биир уола оҕото суох, өлбүтэ. Иккис уола Валерий Стручков 3 оҕолоох ыал аҕата. Баншиков Кузьма Петрович Донтан сыылкаҕа Андриан диэн уолун илдьэ кэлэн. Ожогин күөлүн сиэнин төрдүгэр олохсуйбут. Бу чаччы кыахтаах киһи. Тааһы таһан, Ожогин күөлүн сиэнин быһан, балык хоторон олорбут. Бэйэтэ сүүһүттэн тахсан баран өлбүт. 1914 с. сэриигэ Андрианы казак быһыытынан сэриигэ бэбиэскэлээн илдьэн кытыннарбыттар. Сэрииттэн Георгиевскай кириэстээх унтер-офицер буолан төннүбүт уонна оҕо-уруу тэнитэн, уһундук олорон өлбүт. Сиэннэрэ, хос сиэннэрэ Саха сирин хас да улуустарыгар олоролор. Биһиэхэ аатырбыт ыанньыксыт Елена Андриановна элбэх сиэннээх, хос сиэннэрдээх. Софья Андриановна үс оҕолоох. Кыһа гимназия завуһа, уола авиопорт начаалынньыга. Кыһа иистэнньэн. Ожогин күөлүгэр 4 сиргэ дьон олорбута. Оттон сүөһү ииттибит Черемкин Николай (Ньюкууска) Чороокко олорбут. Билигин киниттэн кыһа Елена Николаевна Черемкина Саха оскуола-лары үтүөлээх учуутала, баар.

Абий улууһун тулалыыр эйгэтин киртитии уонна олор содуллара

*«Культура, оскотун ойдоохтук салаллыбакка,
дьаалатынан уһуннабына...
бэйэтин кэнниттэн кумах куйаары хаалларар.»*

К.Маркс.

*«Айылба... куруутун кырдьыктаах, орүү тыйыс,
мэлдьи кытаанах, куруутун сөптөөхтөр: сыһалар уонна
мунаарыылар дьонтон тахсаллар.»*

Гете.

*«Улахан патриотизм кыраттан сабаланаар – олорор сирин
таптаһынтан уонна харыстаһынтан.»*

Л.М.Леонов.

Киһи айылҕаны баһылааһына биир сүрүннээх буолбатах. Учуонайдар ааҕан таһааралларынан, кэнники 500 сыл иһигэр сир үрдүгэр үүммүт ойууру 2/3 киһи кэрдэн, солоон бүтэрбит. Онуоха самай улахан хоромньу 20-с үйэттэн, индустриальной промышленность үөскүөбүттэн сабаламмыт. Кэнники 100 сылга тыаны кэрдии мүнүүтэбэ 20 гаҕа тийбитин түмүгэр салгынна углекислай газ мунһустуута биллэрдик улааппыта киһи, харамай доруобуйатыгар кутталламмыт.

Мань таһынан араас биричиинэнэн улахан тыа баһаардара буолуталаан, тыһыынчанан гектардаах ойуур урусхалланар. Ойуур кыччаабытын содулугар Америкаҕа сылга 500 тыһыынча киһи рак ыарыытынан ыалдьар буолбут. Уматыгы туттуу тэтимэ түргэнигэр сир шарын үрдүнэн «парниковой эффект» диэн ааттанан, салгын итийиэн сөп эбит. 2000 сылга тыыннаах организмнар 500 тыһыынча көрүнэ сүтүөхтээбэ сабаланаар. Маньаха эбиискэ мөлүйүөнүнэн заводтар уонна фабрикалар туттубут кирдээх уулар, улахан танкердар саахалланыылара, стационарнай уонна хамсыыр источниктартан атмосфера, уу, тулалыыр эйгэ улаханлык киртийиитэ элбии турар.

Балар бары содуларыттан Чернай муораттан Саха сирин хоту өттүгэр диэри үөскээбит озоновой хайаҕаһынан күнтэн кэлэр ультрафиолетовой сардангалар тыынар тыыннаахха улахан буортуу онороллорун туһунан Аан дойду өркөн өйдөөхтөрө туоһулууллар.

Аан дойду оксаныгар сыл ахсын 6 млн. тонна фосфор , 2 млн. тонна сибииниэс, эмиэ оччо тимир, олус элбэх кэнсиэрбэ баанката, быгыылка уонна да атын бөх кутулар. Оччо элбэх бөх-сыыс океан уутун киргитэр. Аан дойду бөдөн куораттарыттан 60-тан тахса бырыһыаннара муоралар кытыыларыгар тураллар, олоҥор кирдэрин муораба куталлар. Бары нэһилиэнньэлээх пууннар араас дьааттаах веществолары тутталлар уонна сүөкүүлэр. Ол түмүгэр бөдөн куораттар тулалара кумах куйаарга кубулуйда, сыыһа ньүөлсүтүүттэн, ойууру кэрдийтэн былыргы государстволар, бүтүн норуоттар суох буолбут түбэлтэлэрэ бааллар. Холбоһуктаах нациялар тэрилтэлэрэ сир үрдүгэр киһи аймакка бүтүннүүтүгэр кутталлаах сэриини суох оноруу, ачыктааһын эгин курдук сүдү глобальнай проблемаларга айылҕаны харыстааһыны эмиэ киллэрэллэр.

Төһө да биһиги республикабыт киэн тыалаах дойду диэтэрбит, ойуур суолтата тыһынар тыһынаах олоҕор сүдү суолталаах. Үүнээйи айылҕаба кислороду таһаарар, углекислай гаһы инэрэр соҕотох собуотунан буоларын умнуо суохтаахпыт. Республикаба сыл айы түөртүү молүйүөн курдук м/3 мас кэрдиллэр. Маны таһынан сыл айы элбэх уонна улахан баһаардар буолаллар. 1994 с. 363 баһаар 117 тыһыынча га тыһыны сизбитэ.

Айылҕа харыстабылыгар дьаныһан туруорсубут А.Е. Мординов, Н.В. Черскэй, Н.Г. Соломонов, Д.Д. Саввинов, К.Е. Кононов уо.д.а. республика өркөн өйдөөхтөрүн этиилэрин ылыныахха уонна олоххо киллэриэххэ. Экологическай иити үлэтинэн нэһилиэнньэ бары аранатын хабыахха, аһара аһаах уонна кыайан көннөрүнэ, оһоруна охсубат тыйыс климатическай усулуобуйалаах дойдуга олоҥорбутун умнумуохха, оскуола кыра кылааһын оҕолоруттан техникум, училище, үрдүк үөрэх тэрилтэлэригэр тийэ дьэнкэтик үөрэтиэх-иитиэх тустаахпыт. Радио, телевидение, киинэ, бэчээт – барыта утумнаахтык үлэлиэх кэриннээхтэр. Хотугу сир айылҕата кэбэҕэстик алдьанарын уонна бытааннык оһорун умнуо суохтаахпыт. Дэлэбэ да биир сантиметр халыһнаах кырыс 200 сылга хоту сиргэ үүнүө дуо?

Саха киһитэ айылҕаттан арахсыбата, айылҕаба убанан сылдыара, айылҕа биэрэринэн аһаан-таннан, иитиллэн олоҥоро, оҕогун айылҕа көстүүлэригэр сөп түбэһиннэрэн иитэрэ. Ол иһин күүстээх

куттаах-сүрдээх, сытыары-сымнаҕас, аһыныгас, көмүскэс майгылаах, амарах, нарын сигилилээх киһини иитэн таһаарара. Үйэттэн-үйэбэ ол курдук буолара. Саха киһитэ ыалдытымсах, эйэбэс, уруумсах айылгылааҕа.

Халлаантан ситимнээх, сиртэн силистээх саха киһитэ оҕотун иитэр-үөрэтэр сүрүн онкулларыттан:

1. Кут-сүр – киһи уонна тулалыыр эйгэ дьүөрэлэһиитэ, аан дойдуну, киэн куйаары кытта киһи быстыспат ситимин анаарыы.

2. Айыы – киһи куһаҕантан көмүскэлэ. Айыылар киһиэхэ үрүн санааны, үтүө быһыыны биэрэллэр. Айыы киһитэ диэн өйдөбүл киһини ыраастыыр.

3. Иччи – бу тулалыыр эйгэни харыстааһын, сайыннарыы. Туланы барытын куттаан-сүрдээн (тыыннаабымсытан) өйдөөн, киһиэхэ курдук сыһыаннаһыы. Ити өйдөбүлүнэн, сыһыанынан оҕону амарах, эйэбэс, аһыныгас, харыстанһан ғына ийтии. Ол да иһин саха ураанхай тулалыыр эйгэни куруутун харыстыыра. Оту-маһы наадата суохха алдыапаттара, ууга уонна уу чугаһыгар бөбү-сыһы тохпотторо, айылҕа харамайдарын төрүүр-ууһуур кэмнэригэр бултаспаттара, кэмин таһынан өлөрбөттөрө, аһара кырабы уонна сүрэхтээх буолан, тыа баһаарын ыппаттара, иитэр сүөһүлэрин мэнээктэппэттэрэ. Өбүгэлэрбит үгэстэрин түмэн, наардаан, норуоппут сайдыытыгар, оҕону ийтиигэ туһанарбыт наадалаах. Экология тыыныгар оскуолаттан буолбакка, оҕо олох кыратыттан, сана санарар буолуобуттан итиэхтээхпит. Айылҕа эгэлгэ көстүүлэрэ оҕо өйүгэр, сүрэбэр дирин суолу хааллараллар. Оҕо барыта санаата кэрэхсэбиллээх, кинини бастакы арыяаччы курдук көрүөхтэрин баҕараллар. Саха сирин айылҕата ордук дьикти-кэрэ, намчы, ол тэнэ аһара уйан, кини төттөрү тиллэрэ уһун кэми эрэйэр. Холобур, тиит мас 12 см. радиустаах буоларыгар 150-180 сыл, лабыкта ситэригэр 40 сыл наада, биир сантиметр халыгнаах кырыс үүнэригэр 200 сыл наадатын дакаастаатылар.

Киһи айылҕаҕа сыһыана эмиз атын-атын. Сорох дьон (билигин киһи үксэ да диэххэ сөп) айылҕаны харыстаабаттар, сорохтор тыыннаах харамай курдук харыстыыллар. Билигин сайдыылаах

кэмнэ киһи айылҕаҕа сыһыана тосту уларыйда. Урукку кэм улус-ханыгар киһи айылҕаны энчирэппитэ элбэх. Айылҕа биир көрүнгэ уларыйдагына, атын хас да көрүнгэ уларыяр.

Россия территориятыгар арыый ыраас айылҕалаах Абый улууһа дааттаныан сөп эбит буоллагына, маннык чахчыларга тохтуобун:

Абый уопсай иэнэ 694345 га, онтон мэччирэн уонна ходуһа сирэ 13226 га учуокка сылдьар. Түһэриллибит сир иэнэ 3454 га, ону таһынан сэппэрээгинэн уонна дулҕанан саба үүммүт сир 7906 га, төттөрү бадараан буолбут 48890 га сирдээх. Бу сирдэр тоҕо туһата суох буолбут биричиинэлэринэн сирин былыргылы өртөөн эбэтэр аныгылы хорутан оноруу ытыллыбатабыттан. Сааскы өрдү сэрэхтээхтик, кичэйэн бириэмэтигэр ытыты туһата бары хамсыыр - харамайга тиксэр.

Абый улууһун сирэ баай байанайдаах, ону сатаан туһаммаппыт. Элбэх күөлү хорон ыттыбыт, ол түмүгэр Киэн Күөл, Сыанааннаах, Абый, Дьооску сэлиэнньэлэрэ иһэр уула суох буолла. Түһэриллибит күөллэр уула кирдээх уу киирэриттэн сытыйан, күөх ньамагынан бүрүлүннүлэр. Маныаха эбии туох баар тохнут кирбит, сүөһү киитэ, сыбаалкалар убаҕастара, техника оҕунуохтара, дьэбин сизбит тимирдэрэ иһэр уубутугар быһаччы да. эргийэн да киирэ тураллар. Биир да нэһилиэнньэлээх пуунна ууга сүүрүктээбэт оноһуулаах сыбаалка суох. Үгүс олохтоохтор бөхтөөх уонна куһаҕан дьааһыктарын түбэһиэх сиргэ бырабаллар. Маны боборго, буйарга сэрэтии үлэ киминэн да ытыллыбат. Техника арыыта, уматыга дэлэгэйдик емкостартан да, буочукалартан да тохтор. Улууска 1000-га чугаһыыр мотуордаах оночо баар, элбэх теплоход уһаты-туора сылдьар. Балартан барыларыттан нефть бордодууксуйата, выхлопной турбанан тахсар газ эбиллэр. Ситэтэ суох учуотунан улууска 1996 с. хочолунайдар турбаларыттан 1280 тонна күл, массыналар выхлопной турбаларыттан 138 тонна газ тахсыбыта учуоттаммыта. СПН-705 эстиитигэр 134 тонна нефть бордодууката умайбыта, 7 тонна ууга устубута. Идэлээхтэр аабыларынан биир тонна нефть биир мөлүйүөн тонна ууну буртулуур. Уонунан көмүһү сууйар артыаллар сирдэриттэн Уйаанды үрэххэ көмүһү ыраастаабыт суурадаһыннар Силээнээх үрэххэ, Оймөкөөн, Муома улуустарын бириискэлэрин суурадаһыннара

уонна бөхтөрө, кирдээх уулара Индигир эбэҕэ туох да хаарчаҕа суох кутулларттан ити ааттаммыт сирдэр чугастарыгар балык бары көрүнэ сүттэ.

Уу киртийиититтэн уонна тыа баһаардарыттан 1993 с. Индигир өрүскэ балык ыаматын маассабай өлүүтэ бэлиэтэммитэ. Улуус территориятыгар сылга 13000 м³ мае кэрдиллэр, сылга ортогунан 455 га ойуур умайар. Тыа баһаара турбут сиригэр түбэспит күөллэр уулара уолар, балыга тууйуулан өлөр, тыаҕа харамайа эстэр.

1996-1997 сыллардааҕы кыстыкка Бelay Гора бөһүөлэгин септиктэрэ тэстэн уонна таһынан баран, тыһыынчанаан тонна кирдээх уу халыйбыта уонна саас өрүскэ кутуллубута чуолкай. Маны тэнэ хочуолунайдар турбаларыттан тахсыбыт күл кырата 25 км. радиуһунан тулалыыр эйгэни киртитэрэ биллэр. Хоту сир өтөр көммөт айылҕатын харыстыыр, кинини ситэрэр-толорор үлэни улууска ким да ыппат. Манна төһүү күүһүнэн оскуолалар уонна лесхоз үлэһиттэрэ буолуох тустаахтар этэ да, кэлин 40-50 сылга биир да сиргэ мае олордуута, сизмэ ыһыта ытыллыбата, үлэлэрэ сааскы өртөөһүнү эрэ бопсуунан мунурданна. Ити дьининэн отунан аһылыктанар харамайдарга куһаҕан эрэ содуллаах. Биллэрин курдук биһиги айылҕаҕа үс суолунан сабыдыаллыбыт: усулуобуйатынан уонна баайынан туһанабыт, ону харыстыбыт уонна туһанабыт. Айылҕа бэйэтэ да үлэһит дьону сөбүлүүр. Айылҕа дьылҕатыгар хаһаайынны, тус бэйэ киэнин курдук кыһанар дьон син бааллар. Өлүөн чугаһыгар Сутуруоха олохтооҕо, наукаҕа мамонт дьардыаматын уонна бүтүн зубры булан биэрбит булчут Стручков Христофор Михайлович бултуур сирин чугаһыгар хатыыс оҕолорун тутан, күөлгэ ыппыта. Улаатаннар, уойбуттарын кэннэ, дьон бултаан, абыраммыттар этэ. Улуус территориятыгар баар хара саһыл букатын эһиннэ, бэдэр, тиин, улар, бочугурас быста аҕыйаата. Киис иккистээн үөскэтилиннэ. Куба, кыталык дэлэйдэ. Андаатараны аҕалан ытан, үгүс күөллэрбитин түһэттэрдибит. Күөллэр балыктарын саппааһа улаханник аччаата. Ити барыта айылҕаны уонна харамайдар олохторун, майгыларын ситэ билбэттэн, үөрөппэттэн таҕыста. Айылҕа кэтэбилин үлэһиттэрэ чычаас уулаах күөллэр балыктарын харыстаабыта буолан, балык туох да туһата суох тууйуулан өлүүтүн таһаараллар.

Түмүк онугар

Күндү доѳоттор, тулалыыр эйгэбит ыраас буоларын туһугар биир киһи курдук турунуоѳун. Биир да киһи түөн да саѳа туһалааѳы огороро туһалаах, үтүө холобур. Өйдөөн, аан дойду үрдүнэн алдыаммыт техника чаастарыттан урагы хас биирдии киһи сылга биирдии тонна бѳү таһааран, ону биир сиргэ мунһар эбит буоллар, биэс тыһыынча миэтэрэттэн ордук үрдүктээх хайа буолуо этэ дииллэр. Хонон турдах ахсын бѳхпүт элбээн, ону хайдах гынар кыһалѳата улаатан иһэр.

Индигир эбэбит нэлэмэн киэн хочотугар Уус-Ньараттан Муустаах байѳалга диэри ханан да таѳыстахха: дьэбиннирбит тимир буочукаларга (сороѳор астаах буолар), араас эгэлгэ бѳххѳ кэтиллэ түһэѳин. Хас киһи барыта өйдүөх тустаах: сиргэ бырахпыт кумааѳын икки сылтан, кэнсиэрбэ баанката отут сылтан, полиэтилен мѳһѳѳчүк икки сүүс сыл, өстүкүлэ биир тыһыынча сылтан ордук кэмнэ сири киртитэллэрин. Билигин биһиэхэ да, атын да сирдэргэ хас биирдии булчут, турист, отонһут, сынһанааччы ити этиллибит иһиттэри, мѳһѳѳчүктэри күннэтэ хаалларар. Билигин айылѳаѳа сылдыааччы олус элбээтэ. Төрѳѳбүт айылѳабытын харыстааччыларга бииртэн биир киһи эбиллэн истэѳинэ, сотору сир Ийэни харыстыыр улуу күүскэ кубулуйуо этэ. Онон биһиги төрүүр ыччаппыт төлкѳтүн, кэнчээри ыччаппыт кэскилин саныыр буоллахпытына, билигин эрэ туруннахпытына, кэрэ айылѳабытын, Ийэ сирбитин араһаччылыахпыт. Үбү, бириэмэни кэрэйбэккэ, бары бүттүүн сырдык халлаан, ыраас уу, күѳх хонуу, ырыаһыт чыычаах уонна ЭН, МИН, КИНИ олоѳун, дьолун туһугар үлэлиэѳин, кыһаныаѳын, киэн кэпсэтиини тэрийиэѳин.

Айылѳабытыгар, тулалыыр эйгэбитигэр айыы санаалаах эрэ сыһыаннаһыаѳын! Ол сыһыаммытын оѳолорбутугар, сиэннэрибитигэр изйэн туран инэриэѳин! Сарсынны күммүтүн саныаѳыг!

Туһаныллыбыт литература

- 1. «Хотугу сир айылѳатын харыстааһын уонна тупсарыы».*
В.Андреев - биологической наука доктора.
- 2. Автор бэйэтэ кэтээн көрүүтэ.*

Рыбы рек и озёр Абыйского района

Абыйский район - знаменитый северный край Якутии. Из 6952764 га общей площади района приходится на долю воды 153971 га, а на долю рек приходится 133679 га, которую занимает река Индигирка с ее 24 протоками и 53 притоками первого порядка.

Почти вся эта водная площадь богата рыбой, потому что большинство притоков р. Индигирка относятся к равнинному типу. Они и отличаются слабой срезанностью, незначительными уклонами продольного профиля, медленным течением, широкими поймами. Дно всех рек и озер илистые и покрыты в основном различными травянистыми растениями и изобилуют озера мелкими беспозвоночными, которые способствуют рыбам безграничным кормовым запасом и прекрасными условиями для икротетания.

Озера Абыйского района разнообразны по размерам, форме и генезису. Глубины озер различны - колеблются от 2-3 до нескольких десятков метров. С давних пор реки и озера Абыйского района славились первоклассными сортами рыб. Всего в реках и озерах района насчитываются до 35 видов рыб, из них 15 имеют промысловое значение,

Следует отметить, что основной причиной гибели рыб являются часто наблюдаемые заморы рыб в озерах в силу большой глубины промерзания, что влияет на колебания улова таких видов как чир, пелядь, щука, налим, окунь.

Зимой в ряде озер производится подледный лов рыбы. Берега озер являются излюбленными местами оленеводов и скотников. Летом на озерных водоемах большое сношение пернатых, которые в какой-то степени уничтожают мальков. Наиболее интересны и огромны озера Ожогоино длиной 35 км., шириной 25 км., Сутуруоха - длина 25 км., ширина 8 км.

Множество озер образуют сложные системы, соединенные между собой протоками, висками. В период половодья воды этих озер стекают в реки, питая их и одновременно обмениваясь рыбами.

Повзрослевшие рыбы спускаются в реки, а мальки поднимаются в озера для подрастания, где такая чистая, глубокая вода с изо-

билием различных кормов. Многие рыбы размножаются в озерах кроме чира, омуля, нельмы, осетра, ленка, кеты, сига, ряпушки.

Рыболовство является дополнительной отраслью хозяйства. Оно даст 14,3% валовой продукции сельского хозяйства района. Затраты труда в рыболовстве не велики. Основными промысловыми видами рыб являются чир, пелядь, омуль, , шокур, щука, карась, налим, елец, сиг. Ежегодно в районе вылавливается 200-400 тонн рыбы не включая добытые любителями. В среднем по району добывается приблизительно 1000 тонн рыбы.

Вылов рыбы по наслегам не одинаков. Основная доля приходится Урасалахскому и Майорскому наслегам и жителям п. Белая Гора.

Себестоимость рыбы невелика, причем цена снижается за последние годы. Если в 1964 году себестоимость центнера рыбы составляла 36 руб. 90 коп., то в 1985 году 36 руб. 46 коп.

Добытая рыба полностью реализуется государством через Аллаховский рыбзавод, часть используется как корм для звероферм.

С давних пор жители Абыйского района славятся как мастера по разделке и хранению рыб. Но умельцев остается мало.

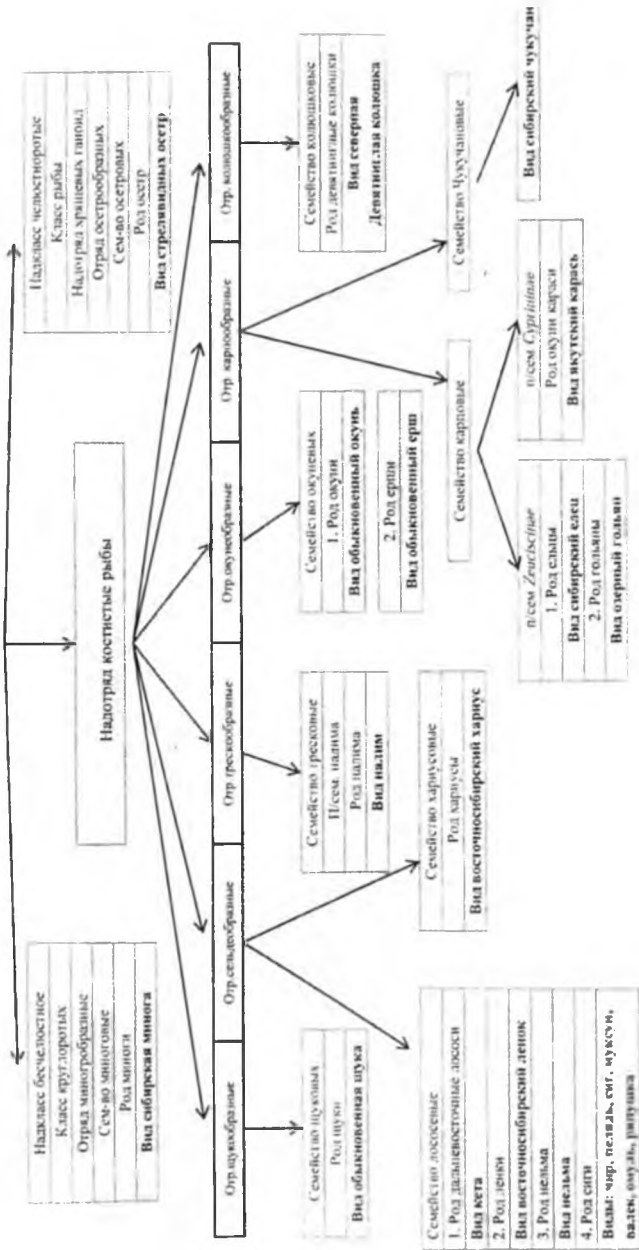
Основным орудием улова являются сплавные и ставные сети. Такие орудия лова как невод давно не применяется.

Ниже приводятся характеристика отдельных видов рыб нашего района.

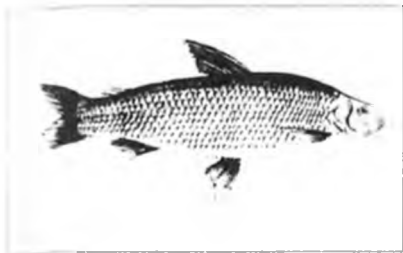
Общий объем добычи рыбы совхозами и торгующими организациями. (в центнерах)

Виды рыб	1976 г.	1984 г.	1985 г.
Нельма	2,1	14,3	33,0
Чир	95,0	49,1	409,0
Омуль	135,3	1391,0	1260,0
Сиг	180,1	285,2	601,0
Пелядь	22,0	7,0	36,0
Щука	268,4	286,0	567,0
Елец	362,0	529,3	583,0
Налим	390,0	71,0	87,0
Прочие рыбы	81,4	30,6	12,0
Итого	1536,5	2654,8	3618,0

ТИП ХОРДОВЫЕ

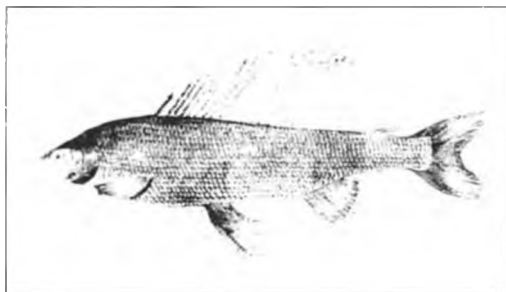
БАЛЕК (СӨРҮҮ)

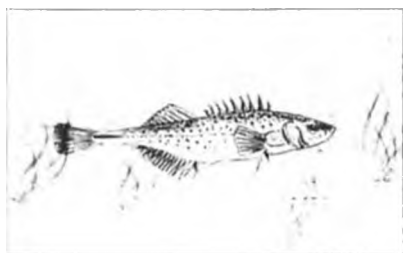
В Индигирке встречается от истоков до порога Бусика. Нереститься начинает на пятом-восьмом году жизни. Нерест в пределах Оймяконского района в конце октября - начале ноября. Пищу его составляют донные беспозвоночные.

ВОСТОЧНОСИБИРСКИЙ ХАРИУС (ДЪАРБҒАА)

Распространен от истоковых до средней части дельтовых проток. Численно уменьшается с юга на север. Нереститься начинает на четвертом - пятом году жизни. Время нереста: май - июнь при температуре воды 2 - 5 °С. Икру откладывает на галечном или каменистом грунте. Абсолютная плодовитость колеблется от 3040 до 4800 икринок. Питается в основном личинками и взрослыми формами воздушных насекомых. В Индигирке максимальный зарегистрированный вес хариуса 472 гр. при длине тела 351 мм. Встречаются особи весом более 1 кг.

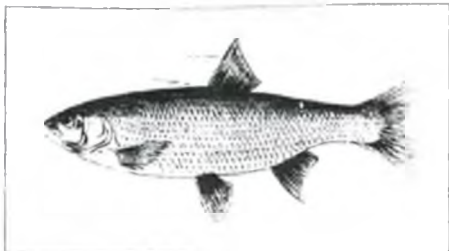
ДЕВЯТИИГЛАЯ КОЛЮШКА (ТИМИР АТАХ)

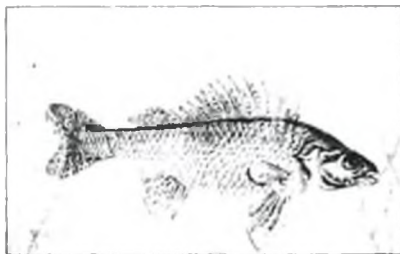
Распространена от с. Крест-Майор до дельтовых проток, многочисленна в озерах. Размеры колеблются от 12 до 30 мм. Обычно держится на мелководных участках. Колюшка служит объектом питания многих хищных рыб. Биология ее не изучена.

ЕЛЕЦ (КУСТЭХ)

Распространен по всему течению, количественно преобладает в среднем течении. Обычно держится на участках с чистым песчаным или каменистым дном, но встречается и в реках с меженным илистым дном. Нереститься начинает на третьем - четвертом году жизни. Время нереста - июнь. Абсолютная плодовитость колеблется от 2800 до 3400 икринок. Питается главным образом бентосными, беспозвоночными и воздушными насекомыми.

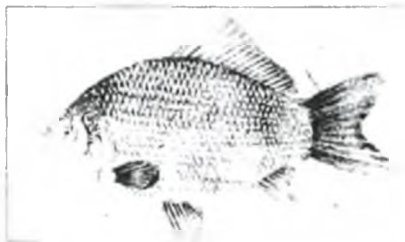
ЕРШ (ТААС БАС)

В Индигирке немногочислен. Летом днем держится на глубоководных участках реки с песчаным или илистым грунтом, а вечером подходит к прибрежным мелководным местам. Зимой из реки заходит в курьи, где дернится на глубоководных местах. Нерестится на старом году жизни при длине тела 50 мм. и весе 3-5 гр. Нерест порционный, икра донная, гладкая. Питается донной пищей, использует также в пищу икру и личинок рыб. Сам ерш служит объектом питания щуки и других хищных рыб, а его личинки и мальки поедаются сегом. Продолжительность жизни в пределах 5-20 лет.

КАРАСЬ (СОБО)

В бассейне Индигирки карась заселяет озера среднего течения. Не требователен к кислородному режиму. Нерест порционный, сроки и температура воды во время нереста подвержены сильным колебаниям, но обязательное усло-

вне - это высокая насыщенность воды кислородом на нерестилищах. Икру откладывает на верхние части растений, к которым она приклеивается.

КЕТА (КЭТЭ)

В Индигирку заходит ежегодно во второй половине августа. В пресной воде не питается. Биология кеты в реках Якутии не изучалась. Молодь кеты в неводных уловах не встречалась. Исходя из этого можно говорить лишь о том, что в Индигирке кета не нерестится.

ЛЕНОК (БЫЙЫТ)

В Индигирке распространен по всему течению. В дельте единичен. Особенно многочислен в Оймяконском районе. Нереститься начинает в возрасте пяти лет. Время нереста - конец июня при температуре воды 5 - 10 С. Абсолютная плодовитость колеблется

от 2240 до 8500 икринок. Достигает веса 3 - 4 кг.

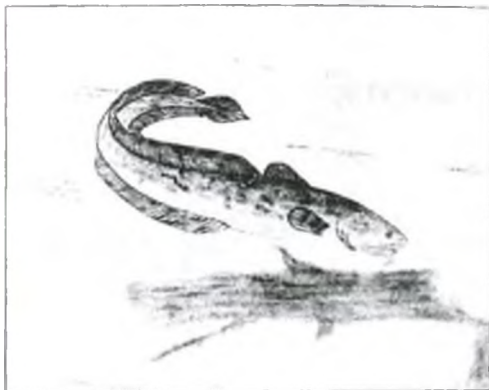
МУКСУН (МУКСУУН, НЪЭМИСКЭН, ЧОРБОГОР)

Распространен от приморских участков до с. Крест-Майор. Нереститься начинает на девятом году жизни, самки на десятом. Самцы участвуют в нересте через год, а у самок двухлетняя периодичность.

Нерест в октябре ~ ноябре при температуре воды 4-10 С°. Молодь питается зоопланктоном, взрослая рыба-бентосом. Продолжительность жизни до 20 лет. Максимальный вес 8 кг. при длине тела 70 см.

НАЛИМ (СЫАЛЫҢАР)

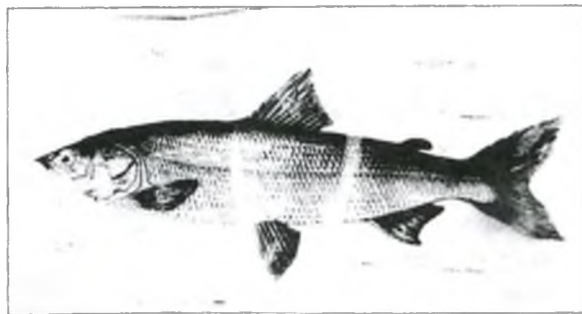

Распространен по всему течению. Единственный представитель тресковых, обитающий в пресной воде. Нереститься начинает на седьмом - восьмом году жизни. Время нереста декабрь-январь. Абсолютная плодовитость колеблется от 10700 до 120600 икринок. Икра донная, клейкая. Как

холодолюбивая рыба налим избегает мелких, хорошо прогреваемых водоемов. На хищный образ жизни переходит уже на первом году. Поедая икру ценных рыб, налим наносит ощутимый ущерб естественному воспроизводству. В Индигирке максимальный зарегистрированный вес 10,8 кг. при длине 112 см. в возрасте 24 года.

НЕЛЬМА (ТУУЧЧАХ, ТУУТ)

Нерест начинается в возрасте: самцы на десятом году при длине тела 724 мм. и весе 3,3 кг; самки на тринадцатом году (857 мм., 5,7 кг.). Время нереста: сентябрь-октябрь,

при температуре воды 7 - 25 С на участках от с.Крест- Майор до Зашиверска. Полупроходная рыба, образ жизни хищный. Обитает от р. Куйдусун до приморских участков. В Индигирке максимальный зарегистрированный вес 49,3 кг. при длине тела 162 см. и возрасте 28 лет.

ОЗЕРНЫЙ ГОЛЬЯН (МУНДУ)

Нереститься начинает на втором году при длине тела 63 мм. и весе 3,5 гр. Нерест порционный в конце мая-начале июня при температуре воды +11°. Икру откладывает на жесткую растительность. Средняя плодовитость 2650 икринок. Наибольший зарегистрированный вес 47 гр. при длине тела 133 мм. и возрасте лет 5+. Этот возраст считается предельным, так как особи старше 5+ лет не встречались. Обитает в озерах, богатых водной растительностью.

ОКУНЬ (ХААХЫНАЙ, АЛЫҢАР)

Распространен по всему течению. Держится на тихих глубоководных местах, нереститься начинает на третьем-четвертом году жизни. Время нереста – первая половина июня при температуре воды 8-15С. Икру откладывает на травянистую растительность затопляемых лугов или прибрежных участков озер. Абсолютная плодовитость колеблется от 14850-13880 икринок. Максимальный зарегистрированный вес окуня по Якутии 2,1 кг., выловлен в Вилюе. По характеру питания - хищник.

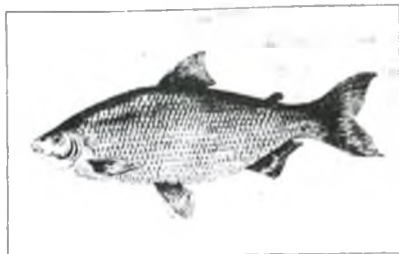
ОМУЛЬ (НЬОГОР, СЫА БАЛЫК)

В Индигирке обитает от Приморья до с.Крест-Майор, но не доходит до Момы. По образу жизни полупроходная рыба. Нереститься начинает на седьмом - восьмом году жизни на песчано-галечном или твердом песчаном грунте. Время нереста - сентябрь - октябрь при температуре воды 2-0 С° Нерестится не ежегодно. Плодовитость колеблется от 16000 до 52600 икринок. Достигает 60 см. длины и веса 2,5 кг.

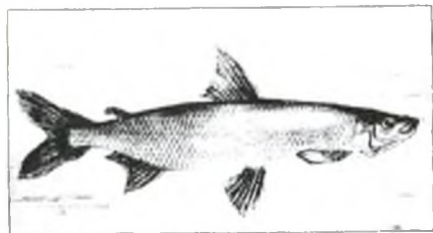

ПЕЛЯДЬ (БЫРАҢААТТА)

Нереститься начинает на шестом - седьмом году жизни. Нерест в сентябре - декабре при температуре воды 9 - 10 С. Плодовитость колеблется от 51000 до 78000 икринок. Достигает длины 50 см. По образу жизни озерная рыба, единичные экземпляры встречаются в реке.

РЯПУШКА (КҮНДҮӨПКЭ)

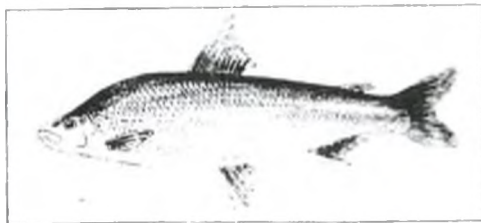

В Индигирке обитает от приморья до с. Крест- Майор. Нереститься начинает на шестом году, самцы на год раньше. Нерест начинается с конца сентября на песчаных грунтах с растительными остатками при температуре воды 4 -0 С°.

Плодовитость колеблется от 9600 до 68700 икринок. Предполагаемый предельный возраст - 11 лет.

СИГ (МАЙАҢАС)

В Индигирке распространен по всему течению. Нереститься начинает на пятом - седьмом, в массе на восьмом - девятом году жизни. Места нереста расположены на участке реки от Кебергене до Крест- Майора на песчано-галечных грунтах. Время нереста - конец сентября - октябрь при температуре воды 2 - 4 С. Нерест проходит дружно. Абсолютная плодовитость колеблется от 4050 до 37800 икринок. В зимнее время активно питается рыбой и приобретает черты хищника. На ранних стадиях развития сиг сам становится жертвой хищных рыб.

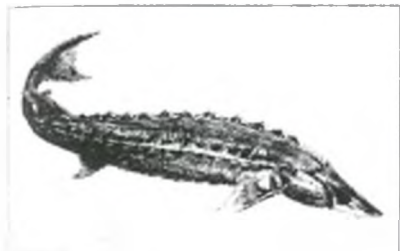

СИБИРСКАЯ МИНОГА (БЫА БАЛЫК)

Нереститься начинает при длине тела 21-22 см. и весе 8-11 гр. Время нереста - в период максимального весеннего паводка и продолжается 45 дней. Обитает от Момы до приморских участков. Вид мало изучен.

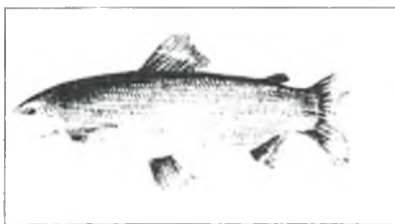
СТРЕЛЯВИДНЫЙ ОСЕТР (ХАТЫЫС)

Распространен от Приморья до с. Крест - Майор, реже до Зашиверска. Рыло либо острое, либо тупое. По образу жизни речная рыба. Заселяет участки с явно выраженным течением. В вечернее и ночное время для питания размещается в затишьях. Питается беспозвоночными и рыбой. Нереститься начинает в возрасте 18-20 лет. Время нереста июнь- июль при температуре воды 9-20 С°. Нерест не ежегодный, через 3-4 года. Плодовитость колеблется от 20700 до 400000 икринок. В Индигирке максимальный зарегистрированный вес - 15 кг. В Индигирке осетр немногочислен.

ЧИР (МУГУР)

Распространен от приморских участков до с.Крест-Майор и в северных озерах Колымо-Индигирской низменности. Нереститься начинает на восьмом - девятом году жизни. Время нереста октябрь при температуре воды близкой к 0 С°. Плодовитость колеблется от 12300 до 28500 икринок. По характеру питания бентофаг (личинки хирономид, моллюски). Максимальный зарегистрированный вес чира 11,8кг. при длине тела 805 мм. и возрасте 15 лет.

ЧУКУЧАН (КАТАЛКА У РУССКИХ)

Распространен по всему течению. Это - рыба со значительным экологическим диапазоном. Он живет в верхнем течении реки с сильным течением и каменистым дном, но хорошо чувствует себя и в местах с замедленным течением и песчано-илистым дном. Нереститься начинает на седьмом - восьмом году жизни в июне. Средняя плодовитость 16500 икринок. Питается донной пищей, в зимнее время использует икру сига. Максимальный зарегистрированный вес для Колымы 1650 гр. при длине тела 470 мм.

ЩУКА (СОРДОН)

Нереститься начинает на четвертом году жизни. Нерест в конце мая - начале июня при температуре воды 3 - 10 С. Икру откладывает на растительность. Абсолютная плодовитость колеблется от 16000 до 64900 икринок. По характеру питания - хищник, при недостатке рыбного корма легко переходит на питание донными организмами. В Якутии встречались щуки весом до 20 кг., по стране весом 35 кг. длиной 1,5 метров и как исключение 65 кг. Обычно продолжительность жизни щуки 20 - 30 лет. Распространена по всему течению, многочисленна в озерах.

Изучение озера Ожогоно

Под руководством учителя географии Урасалахской средней школы Слепцова Дмитрия Николаевича и учителя географии Белогорской средней школы Слепцовой Анны Дмитриевны была проведена экспедиция на озеро Ожогоно в сопровождении инспекторов госохраны. Было 15 детей из двух школ. Экспедиция была организована по идее начальника УУО Петра Петровича Неустроева с помощью отдела соцобеспечения и техучастка. До озера участники экспедиции добирались на моторной лодке, а затем – пешком. Результаты экспедиции были запечатлены на видеопленке.

Отсутствие специальной литературы и оборудования затруднило исследование.

ГЛАВА 1. РАЗМЕРЫ И РАСПОЛОЖЕНИЕ ОЗЕРА

Ожогоно – одно из уникальных природных мест Абыйского улуса. Оно по своей красоте, величине и прозрачности воды очаровывает каждого, кто приходит на озеро.

Расположено Ожогоно на границе Абыйского и Аллаиховского улусов у юго - восточной подножки Полоустного хребта. Границы указанных улусов были сформированы при разделении Элгетского улуса 25 мая 1390 года. Граница проходит по середине озера. В этом виновны тогдашние руководители (чиновники). Как будто в Аллаиховском районе нет рыбацких мест. Из-за дальности они не пытались потом приехать.

Полоустный хребет является продолжением Черского хребта и протягивается почти строго по параллели на 175 км.

Ожогоно является четвертым по величине и крупнейшим пресноводным озером Якутии. Длина озера – 35 км, ширина – 25 км. Форма его близка к округлой. Лишь в северной части находится большой мыс Кылабачын, где, по рассказам старожилов, озеро достигает наибольшей глубины. По результатам замеров глубина озера не менее 50 метров.

По происхождению озеро является тектонически-карстовым. Северный берег скалистый и глубокий, восточный и южный – очень пологие. Глубина озера на этих местах достаточно мелкая.

Вода озера холодная даже в жаркие дни лета. На берегу также температура воздуха не высока, постоянно присутствует ветер, в

результате чего насекомых мало. Воду озера постоянно очищают кремний и кварц, из крупных зерен которых состоят дно и берег. Издавна люди использовали кремний и кварц для очищения воды. Потому вода очень чистая и прозрачная. Дно хорошо просматривается на глубине нескольких метров.

Промерзает озеро в октябре и оттаивает только в середине июля. Зимой толщина льда достигает 1,5 метра и часто происходит растрескивание льда.

ГЛАВА 2. ФАУНА

Озеро с давних пор славится жирной рыбой. Водятся такие породы рыб как чир, шокур, пелядь, щука, голянь и краска (местное название) из породы лососевых. Чир, достигнув определенного возраста, ежегодно уплывает на нерест в Индигирку через речку Ожогоино.

Чир, пелядь, омуль, шокур относятся к семейству сиговых отряда лососеобразных. Нерестятся в пресной воде, питаются планктоном, мелкой рыбой.

На берегах озера гнездятся чайки, гагары, белая куропатка и множество других птиц. На территории Ожогоино обитает бурый медведь, лисица, волк, песец, северный олень, лось, россомаха, соболь, горностай. Соболь (киис) является самым ценным пушным зверем мира. Основная пища – грызуны, кроме того нападает на дичь, зайцев, белок. Летом поедает различные ягоды – голубику, бруснику, морошку. Горностай (в Якутии обитает только один вид – горностай якутский) также питается мышевидными грызунами и мелкой птицей.

Северный олень питается лишайниками, летом поедает грибы, ягоды. Как правило, держится в стаде.

Необходимо отметить, что озеро Ожогоино долгое время было главным участком рыболовства колхоза имени Калинина Урасалахского наслега. В основном рыбу добывали на речке Ожогоино. В народном сознании природные богатства озера отразились весьма своеобразно. До сих пор известны многочисленные легенды. Согласно одной из них, раньше на озере водились крупнейшие щуки длиной до 20 метров. Рассказывают, что такая щука проглотила человека целиком. Его друг, привязав на берегу белого оленя, заманил

рыбу на сушу и убил её. Через челюсть рыбы, согласно легенде, свободно проезжал человек на олене.

По второй легенде старик Ньюкуус проверял сеть, увидел в первой проруби хвост огромной рыбы, а во второй – глаза щуки, однако побоялся, что рыба обломает лед при смертном движении и не стал убивать её.

ГЛАВА 3. ФЛОРА

Местность вокруг озера болотистая, кругом – раскорчеванный лес (работа бывших работников НИГРУ).

Долины заняты лиственничными редкослойными лесами, по склонам располагаются кустарничковые и лишайниковые растения.

Озеро с северо – западной и северной стороны окаймляется горами Полоустного хребта. Виды остатки киһилиаха – рельеф гор напоминает человеческие фигуры.

Растут многие разновидности ягод и трав лесотундрового вида.

Морошка (бөллөхүнэ, ньяабытык) – многолетнее травянистое растение, ближайшая родственница малины. Ягоды морошки богаты лимонной и яблочной кислотой, дубильными и пектиновыми веществами. Растет морошка только там, где есть мхи и лишайники. Эту ягоду очень любит куропатка.

Голубика (сугун) – небольшой летне-зеленый кустарник, плоды созревают в середине августа. Ягоды голубики сочные, сладкие с кисловатым привкусом.

Можно отметить, что растительный мир озера и его окрестностей благоприятствует существованию различных животных.

Мнение руководителей

Хотя озеро Ожогоино является заказником, но мы думаем, что там можно и даже надо организовать межрайонный туристическо-оздоровительный лагерь школьников. Плавать на озере, вдоволь искупаться, загорать, пить экологически чистую воду, попробовать свежую рыбу, лазить по горам, собирать ягоды, гербарии, образцы горных пород. Научиться определять минералы. Для этого необходимо составить хорошую обширную программу на много лет, привлечь специалистов, добиться средства.

Индигир Эбэ устун айан

Индигир кыраайа, ол иһигэр Элгэс улууһа-былыр-былыргыттан бэйэтин киэн историятынан, аламаҕай дьонунан киэн тутта аатырара. Субу манна кыра-хара үлэһит дьон сүрдээх көхтөөхтүк бииргэ үлэлээн, хардарыта сибээстэһэн, биир дьиэ кэргэнинэн олорбуттара. Маннык үтүө, кэрэ дьон хайаан история ыстаалын хатарбатах буолуохтарай? Кинилэр ааттара - суоллара историяҕа кыһыл көмүс буукубанан тоҕо суруллуо суохтарай? История архыыбыгар суруллан, бэлиэтэнэн бөҕө буоллаҕа дии! Олортон биирдэстэринэн нуучча хаһааҕа Постник Иванов уонна кини этэрэтин дьоно буолаллар. Кинилэр Зашиверскай бастакы дьиэлэрин туппуттарын дьон-сэргэ үксэ билэр. Кэнники бу дэриэбинэ улахан-нык сайдан, куорат статуһун ылан, уһук хотугу дойду тэбэр сүрүбү буола биллэн, историяҕа киирэр чаҕылхай суолталаммыта. Манна нуучча, саха, эбээн, юкагир уо.д.а. омум бэрэстэбиитэллэрэ эйэ дэмнээхтик ыаллаһан олорбуттара.

Сотору кырдыаҕас куораппыт тутуллубута 355 сылын туолуохтаах. Бу кэрэ-бэлиэ датаны, ону тэнэ Улуу кыайыы 50 сыллаах үбүлүөйүн көрсө улуустааҕы үөрэх салаатын хайысхатынан улуус оскуолаларыттан 40 үөрэнээччи, 9 учуутал уонна экипаж 6 чилиэнэ Зашиверскай куоракка теплоходунан айанныыр үрдүк чиэскэ тигистибит.

Ыраас халлааннаах үтүө күн сарсыарда айаммытын Бelay Гораттан саҕалаатыбыт. Айаммыт суола Бelay Гора – Дружина – Кэбэргэнэ – Зашиверскай – Кыһыл Үрэх – Кириэс Майыар – Намыы Күөл – Кэбэргэнэ – Бelay Гора маршрутунаан сытара. Күнүс икки чааска трамвай Дружинаҕа тийэн тохтоото. О, бу дойду салгына ырааһа, чэбдигэ бэрдэ киһини үөрдэр! Оттон Индигир эбэ биэрэгин кытылыгар сибээки бөбөтө чэлгийэ үүммүтүн көрүөххэ кэрэтин! Манна оҕолор Дружина кырдыаҕас оскуолатын кытта билистилэр. Билсиһиини турпоход салайааччыта П.П. Неустроев саҕалаата. Кини бу оскуола Абый оройуона бары өттүнэн сайдытыгар «мастарыскай кузница» буолан, улахан оруолу толорбутун бэлиэтээн эттэ. Салгыы тылы Дружина оскуолатын бүтэрбит В.Н. Слепцов ылла.

Индигир эбэ хотун барахсан нусхайан, нуурайан, холкутук устаахтаан, айан суолун өссө киэргэттэ, оҕолорго өр сылларга умнуллубат үтүө өйдөбүлү үөскэттэ. Күн саҕахха кириитэ биһиги улу-

үс саамай ыраах нэһилиэгин киинигэр Кэбэргэнэбэ тийдибит. Биһигини көрсө сэлиэннэ дьоно үкэ кэлэн тураллара. Кинилэр дэйбириинэн биһигини барыбытын куһаҕан тыынтан ыраастаагылар. Ол кэнниттэн төрүт культура учуутала Т.К.Слепцова саха үтүө үгэһинэн уот эһэккэни, сири – дойдуну, Эбэ хотун иччилэрин аһатан, күндүлээн, алгыс тылын эттэ, олохтоохтор бары үтүө айаны баҕардылар. Бу кэнниттэн оскуолалар бэрэстэбиитэллэрэ экология быһааһын ыйаатылар.

Нонүө күн суол ыгырбытынан сарсыарда эрдэ 6 чааска салгыы айаннаатыбыт. О, Эбэккэ кэрэтин! Тирэхтэр үрдүктэрэ! Алаас дойдута! Онтон Зашиверскайга чугаһаан истэхпитинэ таас хайалар... Зашиверскайга улам чугаһааһыт ахсын үөрүүбүт, долгуйуубут улаатан иһэр...

Дэ, бу ытык дойдуга тийэн кэллибит. Биэрэккэ тиксээт, хас биирдибит аҕалбыт дойдутун буорун бу ытык сиргэ кутта, өйдөбүннүк бэлиэ туруордубут. Миитингэ Петр Пестрович Зашиверскай куорат норуоттар доҕордоһууларын үтүө өйдөбүлүн, манна олохтоохтор нуучча дьонун кытта эйэ дэмнээхтик, биир ыалынан олохтоохтор чорботон бэлиэтээтэ. Ураһалаах оскуоланын географияҕа учуутала Д.Н.Слепцов Зашиверскай историятын туһунан сиһилии кэпсээтэ. Салгыы тылы санэпидстанция кылаабынай бырааһа С.С.Теленков, аһыйах ахсааннаах норуоттар Ассоциацияларын чилиэнэ А.Д.Слепцова эттилэр.

Былыр Зашиверскай куорат Саха сирин хотугулуу өгтүн экономическай уонна социальной сайдытыгар улахан оруолу толорбута. Халымаҕа барар «ыраахтааһы суола» бу куоратынан ааһар. Маны таһынан Сибиир ыраах сирдэрин үөрэтэр-чинчийэр сыаллаах-соруктаах улуу айанныыттар тохтоон, хонон ааһаллара. Оттон танара дьэтин туһунан этэ да барыллыбат – улуу нуучча норуотун мас водчествотун биир кэрэ айымныта буоллаҕа дии! Ол да иһин кинни Новосибирскайга көһөрөн туруордахтара.

Бэһис тохтобулбут – Кириэс Майыар. Кырдыаҕас Кириэс Майыар сирэ! Бу – уруккута нэһилиэк киинэ, кэнники, 50-с сылларга, саҕа миэстэбэ көһөрүллүбүтэ. Сэттэ уон сылы быһа турбут танара дьээтэ. Биһиги киэн туттар күндү суруйааччыбыт, биир дойдулаахпыт Н.В.Слепцов-Абыйчанин чаранар сылдьан, оҕолор сүрдээбин диин астыннылар, таптыы, сэргии көрдүлэр.

Нөнүө күн Абый улууһугар сахалар кэлэн, аан бастаан олохсуй-бут сирдэригэр Намыы Күөлгэ кэллибит. Дьэ, доҕоттор, киэн-куон систээх үтүө сир эбит! Бу дойду туһунан олохтоох үлэ бэтэрээнэ Д.Г.Слепцов ирэ – хоро кэпсээтэ. Кини этэринэн, манна сахалар Тааттаттан кэлэн олохсуйан, сүөһүнү-сылгыны ииттибиттэр.

Поход кэмигэр оҕолорго «Төрөөбүт дойдугун төһө билэбин?» диэн викторина ытыллыбыта. Онно кыайыылаабынан Туйаара Очирова (Кэбэргэнэ) таһыста. Гоша Слепцов (Белай Гора) иккис, Ньургуйаана Жиркова (Киэн Күөл) үһүс буоллулар. Кыайыылаахтар үөрэх улуустаабы отделин грамоталарынан наҕараадаланнылар. Маны тэнэ биһирэм бириистэр Стручков Толяҕа, Попов Славаҕа (Кэбэргэнэлэр), Слепцов Мишаҕа (Абый), Стручков Ильяҕа (Белай Гора) тигистилэр.

Майыар орто оскуолатын киэн-куон спортивной саалатыгар хас биирдии оҕо бэйэтин нэһилиэгин, оскуолатын туһунан кэпсээтэ. Поход кыттыылаахтарыгар сертификат, анал свидетельство туттарылынна. Биһиэхэ уонна оҕолорго хаһан да умнуллубат үтүө күннэри бэлэхтээбит дьонно: Белай Горатаабы өрүс пордун начальнига В.С.Таратуинна, Л.П.Слепцоваҕа (Белай Гора), Р.В.Бережноваҕа (Абый), Д.Н.Слепцова (Сугуруоха), «Заря» экипаһын чилиэннэригэр улуустаабы үөрэх салаатын грамоталара туттарылыннылар. Түмүк биэчэргэ сахалыы оһуохай уонна һээдьэ этилиннэ. Онтон Индигир эбэ хотун биэрэгин кытылыгар ыйаммыт экология былааҕа түһэрилиннэ.

Бу маны барытын билигин саныы-саныы, ол ааспыт күннэри эргитиэхпин баҕарабын... Оҕолор да, учууталлар да сүрдээх улахан дуоһуууну ыллылар. Урут билбэтэхтэрин билэн-көрөн, төрөөбүт дойдуларын, түөлбэлэрин туһунан билиилэрин кэнгэттилэр, астына сырыттылар. Поход биир сүрүн сыалын - төрөөбүт улуустарын туһунан билиилэрин ханатыы ситтэ дии саныыбын.

Түмүкпэр бу турпоходу бэлэмнээбит, өйөөбүт улуустаабы үөрэх отделигар. элбэхтэ сүүрбүт-көппүт П.П.Неустроевка, «Заря» теплоход экипаһын чилиэннэригэр барыбыт аапшытыттан мунура суох махтанабыт, олоххутугар дьолу – соргуну, ыстаал курдук доруобуйаны, уһун үйэни баҕарабыт!

М.С. Прокопьева, РФ нуруотун үөрэҕириитин туйгуна.
«Хотугу кыым» хаһыат.

Уу өркөн өйө

Дмитрий Николаевич кэнниги кэмгэ үтүмэн үйэлэри дууһаардаан, дууһа үөскүүрүн, хайдах онгоһууларын, эйгэ үөрбэлэрин энергиятын, биоэнергия кастүбэт көрүгүнэрин үөрэтээччи, хас да кинигэ ааптара Сырдык суруйууларынан олустук иштэриэһиргээбитэ. Ол иһин Сырдык урут «Кыым» хаһыакка бэчээттэммит ыстатыйатыттан быһа тардан бэчээттэтэбин.

Соторугаабыта телевизорынан биир дыкти научнай үлэни көрдөрбүттэрэ. Дьоппуон учуонайа уу хайдах тонорун, хайдах кристалл буоларын киинэбэ устубут. Тонор уу иһитигэр араас тыллары кумаабыга суруйан сыһыарар эбит, ол тыллартан сылтан атын-атын муус кристаллара үөскүүллэрин кини киинэбэ устубут. Гитлер диэн суруйдабына, муус кристалла алдьанан, кээрэнэн, тоһуттан үүнэр, оттон Христос диэн суруйдабына, көрүөхтэн кэрэ дүһүннээх түһэр хаар ойуутун курдук кристаллары үөскэтэр. Бу дыкти уопут уу бэйэтэ туспа өркөн өйдөөбүн толору туоһулуур. Ити уу өйө хайдах үөскүүрүй. Кини хантан кэлэрий?

Ханнык баһарар материя эниэргийэттан үөскүүр, оттон космос эниэргийэтэ ис иһиттэн биир сомоҕо Өркөн Өйдөөх. Бу өркөн өйү былыргылар Танара, Бог – Бах, Бахсы диэн ааттыыллара.

Өркөн өйдөөх эниэргийэттэн, кини утуйдабына, материя – танара эттигэ үөскүүр. Биһигини тулалыыр айылҕа танара эттигэ буолар, кини бэйэтэ туспа өркөн өйдөөх. Саамай күүстээх өркөн өй ууга баар. Уу кристалл көрүнгэ буолар, киһи мэйиитэ ууттан турар. Ол иһин киһим эйнитэ өйдүүр, толкуйдуур кыахтаах, бу уу биир дыкти майгыта буолар.

Тыыннаах планета өркөн өйө иһирдьэ, убаһас магмаҕа баар. Бу магма, ядро өркөн өйдөөх, кини Сир олобун бүтүннүү салайар, түстүүр. Ол иһин Сиргэ олох энкилэ суох сайдар, ону Күн (Сак) уонна магма салайаллар. Космос үөскүүрүгэр эниэргийэ материяҕа кубулуйан утуйар, материя өйө сыһыа-баайа таас – үүнээйи – кыыл – киһи – Айыы – Аар айыы кирилизһинэн уһуктар, ону эволюция диэн ааттыыллар. Эниэргийэ өркөн өйө Аар Айыыга (сулустарга)

биирдэ толору уһуктар. Күн – Аар Айыы, кини Тангара буолар, ол иһин былыргы сахалар бэйэлэрин сахат(саха), Айыы киһитэ диэн ааттыыллара. Сах - Күн Айыы, хат – киһи диэн буолар.

Дьоппуон учуонайа Гитлер диэн суруйан баран, ууну тонордобуна, уу өркөн өйө ыалдьан, тууйулан барар. Ыалдьыбыт өйтөн туох аанһа кэлиэй, кини кристаллара кээрэнэн, тоһуттан, алдьанан үүнэллэр. Оттон Христос диэн суруйдабына, уу өркөн өйө уоскуйар, налыыар, үөрэр, онтон сылтаан үүнэр кристаллара көрүөхтэн кэрэ дьүһүннээх буолан улааталлар. Тоҕо диэтэххэ, Христос – Айыыга тэннээх киһи буолар, кини сири айбыт тангаралары кытта биир ситимнээх.

Пирамида иһигэр бириитибэни уктахха, бэйэтэ сытыылана турар. Ити туохтан үөскүүрү? Бу уопуту сэрии кэнниттэн 40-50 –с сылларга элбэхтик онорбуттара, оччолорго дьон бары бириитибэ-нэн хорунара. Биир бириитибэнэн уончата эрэ хоруналлара, онтон кини сыппаан, туһата суох буолара. Оттон пирамида иһигэр сытар бириитибэнэн сүүс, икки сүүс төгүл хоруналлара. Бириитибэ тимирэ кыгаанах уонна устар(тягучай) майгылаах. Пирамида иһигэр эниэргийэ гармониялаах, ол иһин тимир өркөн өйө онно уоскуйар, налыыар, утуйар, онтон сылтаан биитэ уу курдук устан тахсан, сытыыланар. Оттон толору Ыйга сытыы бии сатаан үөскээбэт, металл бу кэмнэ тоһуттабыс буолар. Маны үчүгэй уустар билэллэр, толору Ыйга үчүгэй бии кыайан тахсыбат. Толору Ый биосфера кирдээх ауратын күүһүрдэр, сиргэ тиэрдэр, ол иһин бу кэмнэ төбөлөрүнэн мөлтөх дьон ыалдьан, эмиэ бэргииллэр, оттон кристалл аурата киртийэн, алдьанан, тоһуттабыс буолар. Металл бэйэтин өркөн өйө итинник дьиктитик дьайар майгытын итинник биллэрэр.

Хайа баҕарар итэбэл, ол иһигэр былыргы сахалар эмиэ ыйдаабыта кэлэр дьахтары кирдээх (нечистая) дииллэрэ. Бу кэмнэ оннооҕор дьахтарга ас астапат этилэр. Дьахтар бу кэмнэ булт тэрилин таарыйыа суохтаах, илим, мунха, туу үрдүнэн атыллаабат, онтон булт кэхтэр дииллэрэ. Маннык норуот уопута, билиитэ туохтан үөскүүрү?

Хаан - тыыннаах организм. Хаан тобуннабына, өлүктүйэр, тутта өлүккэ кубулуйар. Хаан тохтубут сирэ онтон кырыыстаах буолар. Уус – Тааттаҕа биир дьэни ыраастыы сылдьан, сылаас

гараж иһигэр муостаҕа кири булбутум. Муостаҕа тэлгэтиллибит хортуону арийбытым – сиргэ хаан тохтубут этэ. Манна убаһаны астаабыттар, хааны тохлуттар, онтон муоста аурата киртийбит. Ыйдааҕыта кэлэр дьахтартан хаан тохтор, ол хаан өлүккэ кубулуйар. Бу кэмнэ дьахтар ыраастанар, ауратын кирэ хаанынан тахсар, бу хаан – самай кирдээх, кутталлаах. Эр киһи бу хаанна чугаһыа суохтаах, итинтэн кини түргэнник кырдьар, эмэхсийэр. Ол иһин бары итэҕэллэр бу кэмнэ эр киһи дьахтарга чугаһыа суохтаах диэн сэрэтэллэр.

Хаан – тыыннаах организм, кини тылы, гипноһу ордук түргэнник ылынар, ыстэр. Күүстээх эмчит силин албаан баран, ол силинэн тохтор хааны бобор, тууйар, оннук гынан, хааны тохтотор.

Бу саас илин энэргэ Өлүөнэҕэ түһэр төрдүгэр баар. Т. дэриэбинэни ыраастаабыппыт. Манна баһаар бөҕөтө буолар эбит. Бу күһүн үс оҕо уокка былдьаммыт, оскуола, физзал иккилитэ умайбыттар. Бу кыһын Сана дьыл иннинэ оскуолалара бүтүннүү умайбыт. Сана физзал үлэҕэ киирээри туран урут умайбыт, совхоз хонтуората эмиз умайбыт. Улахан объектар бары умайбыттар, кулууптара эрэ ордон хаалбыт. Бу дойдуга тоҕо куруутун баһаар буоларый, объектар тоҕо умайалларый?

Т. дэриэбинэ турар сиригэр былыргы киһи унуоҕа элбэхтик көстөр, ыаллар омуһах хастахтарына, хатырыкка сууламмыт ба-тастаах дьону булаллар эбит. Умайбыт объектар мыраанна киһи унуохтарын үрдүгэр тутуллубуттар, онтон астральной кир үөскээн, салгын бэйэтэ умайар мэктиэлэнэр (уот итинник ыраастыыр майгылаах). Былыр Туймаада хочотун уонна арыыларын дьонун итиннэ, илин энэргэ, дьабарааскы суох сиригэр таһааран көмөллөр эбит (дьабарааскы сизбэтин диэн). Ол иһин ити сиргэ дьон былыр төрүт олоҕордох, киһи унуохтааҕын билэр эбиттэр. Туймаадалар хойукка диэри дьабарааскытан куоттаран, дьоннорун унуор таһаараллара. Ити сир археологтарга улахан интэриэстээх буолуоҕа. Туймаада хочотун дьоно тыһыынчанан сыллар тухары итиннэ тахсаллара, итиннэ мустан сыталлар.

Бүлүү улууһугар эмиз оскуола умайда, 22 оҕо күрүлүүр күнүс ортотугар уокка былдьанна. Тоҕо манньк ыарахан охсуу, ыар трагедия буоларый, оҕолор итиннэ туох буруйдаахтарый? Саха сирэ

Водолей планетарнай аана буолар, планета бүтүннүү Саха сиринэн уонна Россиянан ыраастанар. Ол иһин Саха сирэ, Россия астральной кири төрүт тулуйбаттар. Дьиэбэ астральной кир үөскээтэбинэ, салгыммыт бэйэтэ умайар буолар, баһаар бэрт кыраттан бэйэтэ саҕаланар, онтон дьиэ буорах курдук умайар. Махачкала куоракка баһаарга эмиэ элбэх оҕо былдьанна.

Тыаҕа баһаары үөскэтэр астральной кир туохтан үөскүүрүй? Дьон, ыччат тыаҕа арыгылыыр, онно эбии хаайыылаахтар ыар сыһыаннара биосфераны наһаа киртитэллэр. Оттон оҕолору телевизор эрэ буортулуур, босвик киинэлэр агрессияны тарҕатаннар, биосфера киртийэр. Салгын бэйэтэ умайар мэктиэлэнэр. Босвик киинэлэр оннооҕор оскуоланы киртитэллэр, билигин ыччакка агрессия наһаа күүһүрдэ. Ити агрессия салгына бэйэтэ буорах курдук умайар буолар, ол иһин итинник ыар сүтүктээх трагедиялар үөскүүллэр. Саха сирэ бары уларыыыга барытыгар урутаан иһэр. Халаан уута, тыа баһаардара бастаан Саха сириттэн саҕаламмыттара, эһиилигэр Россияҕа көһөллөр. Боевиктартан, абаһылаах киинэлэртэн төрүттээх баһаардар эмиэ Саха сиригэр аан бастаан саҕаланнылар. Төрөппүттэр итинник киинэлэри оҕо көрөрүн бобуохтаахтар. Бу киинэлэр оскуола эйгэтин киртитэллэр, онтон сылтаан суостаах баһаар үөскүүр.

Биир билэр киһим дьиэтэ иккитэ умайа сыста. Газ оһоҕун турбатыттан курунньуга умайа-умайа, муостаҕа тохтор буолбут. Атын дьиэлэргэ тоҕо эрэ итинник буолбат. Бу киһи наһаа арыгылаан, дьиэтин салгынын бүтүннүү киртиппит. Салгыны оһох тардан ылан, таһырдыа быраҕар. Ол салгын турба курунньугун киртитэн, курунньук умайар буолбут. Арыгытын эмтэппитин кэннэ дьиэ салгына тутта ырааһырда, турба курунньуга умайбат буолла.

Саха сиригэр астральной кир бэйэтэ умайар чинчилэннэ - бу наһаа кутталлаах көстүү. Оннооҕор оҕолорбут киртийдилэр. Манна телевизор буруйдаах! Телевизоры холбоо да – өлөрсүү, охсуһуу, хаан тохтуута. Итинник быыстала суох кэлэр информация оҕолору киртитэрэ чуолкай, онтон сылтаан оскуола салгына киртийэр, салгын бэйэтэ умайар мэктиэлэнэр.

Хөмөйуох иһин салалта дьоно баһаардар тобо буолалларын өйдөөбөттөр, кирдээх салгын бэйэтэ умайарын ылымматтар. Салалта – норуот сизэркилэтэ, норуот уһукта илик буоллабына, салалта уһуктубат. Салалтаны норуот талар, хайа баҕарар норуот бэйэтин салалтатын дьүөрэлиир. Салалта ойдообот буоллабына, ол аата норуот уһукта илик.

Норуот 30% - на уһуҕуннагына биирдэ салалта уһуктар, өркөн өйдөнөр. Айыылар ытыр информацияларын өйдүүр буолар. Дьон, оҕолор ауралара туохтан киртийэрий? Сүрүн торүөттэр: арыгылааһын, пиибэ рекламата, хаайыылаахтар санаалара, ыар сыһыаннара, телевизор, компьютер (босвиктар), тыаҕа үлэ уонна иһики көдүүс суоҕа.

Уу өркөн өйүгэр тоннүөбүн. Күнтэн, Аар Айыыттан информация кэлэр. Киһи информациятын кыыл ауратынан кыайан ылбат. Үүнээйи информациятын таас ылбат. Оттон саамай универсальнай – уу. Уу бары информациялары тэннэ инэрэр, кини барыларыгар баар. Уу - саамай өркөн өйдөөх, мэйии ол иһин уутунан толкуйдуур. Ол иһин тыыннаах планета өркөн өйө убаҕас магмаҕа сытар.

Киһи - аймах сыһа сайыннабына, айылҕаны эстэбинэ, Сир ийэ ыалдьан, оҕо куоттарар, ыалдьан, дьыгитийэн, оҕотун-дьону суох онгорор. Ол курдук былыр Атлантида эстибитэ. Айылҕаны ыарытыннарар итинник кутталлаах, Сир ийэттэн оҕо (цивилизация) куотуон сөп. Былыр итинник хаста да буолбута.

ОБО ИИТИИТИГЭР ОЛОХТОРУН АНААБЫГГАРА

Биһигиоскуолабыт 80 сыллаах үбүлүөйүн бэлиэтээри олорор. Бу үтүө күннэр үүнээри турдактарына, олохторун бүтүүн обо иитиитигэр-үөрэтиитигэр анаабыт, үгүс сыраларын ууран үлэлээбит кырдыаҕас учууталларбыт тустарынан үтүө тыллары этиэби баҕарыллар.

Аан бастакынан оскуола директорынан, үөрэх чааһын сэбиэдиссэйинэн, сельсовет председателинэн үлэлээбит РСФСР норуотун үөрэҕириитин туйгуна, педагогической үлэ бэтэрээнэ Дмитрий Николасвич Слепцов туһунан ахтыам. Кини 1937 с.төрүүх.1966 сыллаахха СГУ биолого-географической факультетын бүтэрэн, төрөөбүт оройуонугар география учууталынан ананан, Мунгурдаах аҕыс кылаастаах оскуолатыгар үлэли кэлэр. Нөҕүө сылыгар киниттэн үчүгэй үлэһит тахсыыһы диэн ити оскуола үөрэҕин чааһын сэбиэдиссэйинэн аныыллар.Тыа оскуолатын оччоттон баччаанга диэри оҕолор таптыыр, учууталлар убаастыыр, үлэһиттэр үчүгэйдик саныыр эрэ киһилэригэр эрэнээччилэр. Директорынан үлэлээбит сылларыгар сүрүн болҕомтотун оскуола материальной-технической базатын бөҕөргөтүүгэ уураара: сана мебелинэн хааччыйыы, технической средстволары булуу, кабинетнай системаны үлэбэ киллэриин, учууталлары тыа хаһаайыстыбатын үлэтигэр кытыннарыы.

Кини үлэбэ олус ирдэбиллээбэ. Оскуолаҕа биир эмэ обо мэниктирин, үөрэнэ кэлбэтин сөбүлээбэтэ, үөрэнээччини,тороппүтү кытта тутта кэпсэтэн иһэрэ, ол иһин улахан бэрээдэк кэһиитэ тахсыбытын ойдөөбөппүн. География уругар ханнык баҕарар теманы кэпсиинигэр обо эрэ истиэн, кэрэхсизин курдук олохтоох матырыйаалынан эбии кэнэтэн биэрэрэ. Абый улууһун сирин - уотун, үүнээйитин, кыылын - көтөрүн туһунан кэпсээтэбинэ, сирэйэ-хараҕа сырдаан, ис-иһиттэн тэттэн, сүргэтэ көтөҕүлүн туран, хааһахтан хостоон эрэрдии уустаан-ураннаан тиэрлэрэ. Кини учууталлыыр сыллары-

гар метеоплощадканы тутан, оџолорун кытта күнү-дьылы кэтиирэ. Сайын красведческой экспедицияларга сылдыара. Ол түмүгүн «Тирехтяхский мамонт», «Мылахчинский зубр», «Водные ресурсы Абыйского улуса», «Рыбы Абыйского улуса», «Организация и проведение красведческих походов в условиях Крайнего Севера» курдук дакылааттара кэрэһэлииллэр.

Хойут бэйэтин өрө таһаараннар, сельсовет бэрэссэдээтэлинэн хас да сыл таһаарыылаахтык үлэлээбитэ. Ханна да үлэлээбитин иһин Дмитрий Николаевич бэйэтин талааннаах тэрийээччи, айымныылаах, санганы көрдүүр үлэһит быһыытынан бэйэтин көрдөрбүтэ.

Дмитрий Николаевич университетка үөрэнэ сылдьан, эдэркээн, кыраһыабай Муома кыһын кэргэн ылбыта. Ол Вера Васильевна Старкова этэ. Кини 1968 сыллаахха СГУ биолого-географической факультетын бүтэрэн, химик-биолог идэлээх Абый оройуонугар кийиит буолан, сүктэн кэлбитэ. Дьэ онтон ыла саҕаламмыта кинини кизн, сырдык аартыкка тиэрдэр суол. Эмиэ да учууталлаан, эмиэ да завучтаан, Абый улууһун үс оскуолатыгар үгүс сыратын бээрэн үлэлээбитэ. Учуутал быһыытынан билиигэ тардыһыытынан, олоххо дьулуурунан, общественной үлэбэ кыттарынан Ураһалаах нэһилиэгин интеллигенциятын кэккэтин ханаппыта. Вера Васильевна бииргэ үлэлээбит дьүөгэлэрэ, коллегалара ураты үлэһитин, дыаныарын, дьүккүөрүн ордук чорботон кэпсииллэр.

Оџо өрүү киһини үөрдэ эрэ сылдыбат, хомотор эмиэ түгэннээх. Оччоџо кыһамныылаах учуутал этэн-такайан, ардыгар мөџөн, өйдөтөр идэлээх. Ону кини үөрэнээччилэрэ хойут, хаһан эмэ, баџар, сыыспыттарынын өйдөөн, санаан аһарыахтара. Оччоџо кыырыктыыбыт баттахтаах учууталларыгар сиргэ диэри сүгүрүүүөхтэрэ. Кини үлэлиир кэмигэр син бэйэтин саастыылаахтарынын курдук РФ, Саха АССР үөрэџиригитин, райком, райсовет Бочуотунай грамоталарынын ылары ситиспитэ.

Кэлин олохгоругар улахан охсууну-соџотох оџолоро суох буолуутун көрсөн, санаа-оноо баттаан, үлэттэн тохтообуттара. Көмүс чыычаахтарынын-сиэннэрин көрүүттэн-харайыыттан күннэрэ тахсан, Дмитрий Николаевич уонна Вера Васильевна бочуоттаах сынныаланна нус-хас олорбуттара.

*Стручкова Л.С.,
Ураһалаах орто оскуолатын учуутала.
2012 с. Сутуруоха сэл.*

БИИР ИДЭЛЭЭБИМ

Мин Якутскайдаабы государственнай университетка үөрэнэр сылларбар Дмитрий Николаевич 5-с нүөмэрдээх остолобуойга курьердыыр этэ. Ол сылларга подготовительнай курска үөрэнэ сылдыара. 1959-1960 сылларга куоракка ас, ордук арыы, эт кыһалбалаах кэмэ этэ. Ол кэмнэ остолобуойга килиэп быһыллан, остуолга туус, хартыыһа курдук босхо ууруллар этэ. Харчыга-үбэ абыйах, дыданы студеннарга улахан көмө буолара. Килиэби тото-хана сиэн, аһаабыт дьон курдук тахсарбыт. Кэлин география отделениетыгар үөрэнэ кирибитэ. Хара маннайгыттан географ быһыытынан биригэ үөрэнэр оҕолоругар да, преподавателлэргэ да киэн билиилээх, өйдөөх, барыга барытыгар быһаарсар буолан, улахан авторитетынан туһанар этэ. Айылба туһунан ордук быһаарсара. Сайын экспедицияларга кыттыыны ылара. Ол түмүгүнэн рефераттары суруйар этэ. Биир идэлээх буоламмыт, санаа атастаһарбыт. Университеты ситиһиилээхтик бүтэрбитэ, ол иһин аспирантураҕа хааллараары гыммыттарын төрөөбүт дойдутун ахтара бэрг буолан, дойдутугар кэлэн, оскуолаҕа учууталлаабыта. Ол сылдьан, оҕолору төрөөбүт айылбаларын таптыырга, харыстабыллаахтык сыһыаннаһарга үөрэтэр-такайар этэ. Сайыныгар экскурсиялары тэрийэн үлэлэппитэ. Иккитэ-үстэ Зашиверскай куораты көрдөрө оҕолору илдьэ сылдыбыта, кэлин Новосибирскайтан ученайдар кэлбиттэригэр арыаллаабыта. 1970-1974 сылларга Тирэхтээх үрэххэ мамонт, бизон унуоҕа, эттэрэ-сииннэрэ көстүбүтүгэр Ленинградтан биологическай, геологическай институттартан ученайдар кэлбиттэрэ. Ол сырыыларга Дмитрий Николаевич быһаччы кыттыыны ылбыта. Бу наукаҕа уһулуччу суолталаах этэ. Ол туһунан Ленинград куораттан кэлбит экспедиция салайааччыта, наука доктора Украинцева көстүбүт бизон, мамонт ис органнарын үөрэтэн, ол саҕана тугунан аһылыктаналларын чинчийэн көрөн, брошюра суруйан, Дмитрий Николаевичка ыһыпта, улахан махтал тылларын эппитэ.

Кини университетын, преподавателлэрин олус истинник саны-ыр этэ. Географической наука доктора Мостахов Семён Егорович, олус убаастыыр киһибит, чугас табаарыһа этэ. Кини күөллэри үөрэтэ кэлэ сылдыбыта. «Чад» күөлүн ордук интэриэһиргээбитэ. Кэлин хаста да кэлэ сылдыбыта. Мээнэбэ да «Абый мин иккис дойдум буолла быһыылаах» диэ дуо.

Кинини кытта ирбэт тону үөрэтэр институттан биир идэлээбэ Босиков Николай диэн кэлэ сылдьан, эмиэ «Суруктаах Таас» диэн сири кэрийэн, археологической экспедиция, Алексеев кэлэрин ситиспиттэрэ. Ол туһунан «Природа Якутии» диэн кинигэбэ суруллубута. Былыргы дьоннор олоро сылдыбыт сирдэрин, туттар сэлтэрин булбуттара.

Кини барыга-барытыгар кыахтааба, улахан тэрийэр дьобурдааба, оҕолору, дьону түмэр, дьаһайар этэ. Ол кыабын иһигэр төһө да билиннэр, ситиһиилээх, түмүктээх үлэни онорбут да буоллар, ону бэлиэти сатаабат. кэпсэнэ сылдыбат, буолуохтаабын курдук аһаран иһэр сэмэй киһи этэ. Кини оскуолаба учууталынан, директорунаан, элбэх сыл нэһилиэк советын бэрэссэдээтэлинэн түбүктээх, дуоһунастаах үлэлэргэ үлэлээбитэ. Кыабын, сатабылын улууһун, нэһилиэгин олобун-дьаһабын сайыннарарга төрөөбүт дойдутун историятын, айылжатын элбэхтэ кэпсэтэн, ыйыталаһан туруорсар биир саамай бэриниилээх киһинэн аабабын. Төһөлөөх күөлү, сиэни, үрэби, систэри, арыылары атабынан, мотуорунан, буранынан кэрийбитэ, устубута буолуой? Ол да иһин кини кэлбит-барбыт учуонайдар, туристар, айанныыттар кэпсэтэр, ыйыталаһар киһилэрэ этэ. Улууһун да иһигэр Ураһалаах туһунан кэпсэтии бардабына, «Дмитрий Николаевичтан ыйытын, киниттэн ордук билэр киһи абыйах буолуо» - диэччилэр.

Кини биир улахан үтүөтүн Абый дьоно соччо билбэттэр дии саныбын. 1966 с. сайын Индигири өрө өксөйөн, өрүс пордун биир хараабылынан Зашиверскайга оҕолору салайан илдьэ сылдыбыта. Учууталлартан Ефимова Розалия Петровна, оҕолортон Данилова Мария Константиновна (билингитэ омук тылын учуутала), Ефимов Костя, Басыгысов Гена уо.д.а. Зашиверскай куорат бэртээхэй панораматын элбэхтэ түһэрэн, билигин улуус историко-краеведческой музейыгар, Якутскайга учууталлар идэлэрин үрдэтэр институт-

ка үөрэнэ сылдьан, география кабинетын сэбиэдиссэйэ Сенькин Василий Лукич курс истээччилэригэр Абый учуутала Слепцов Дмитрий Николаевич кыраайы үөрэтиигэ уопутун кэпсээн туран, устууну көрдөрбүтүн киһи барыта сөхпүтэ. Аны санаатахха, бу устуу академик Окладников А.П. Зашиверскайы көһөрө кэлэр 1969 сыллааҕы экспедицията кэлиэн иннинэ оноһуллубут эбит. Окладников А.П. Саха сиригэр элбэхтик кэлэ сылдьыбыт киһи. Ол да иһин бу Саха сиригэр Сибиир хотугулуу – илин өттүгэр соботох хаалбыт нууччалар XVII үйэтээҕи мас архитектураларын памятныгын ол сылларга тэриллибит Новосибирскайдааҕы наука киинигэр илдээн туруорбуттарыгар төрүт буолбут диэн сабаҕалыахха сөп курдук. Ити оруннаах. Окладников А.П., Гоголев З.В., Ощепков Е.А. «Древний Зашиверск» диэн кинигэлэригэр (1977с.) 9-10 сирэйгэ Копылов А.Н. Новосибирскайга «Культура русского населения Сибири в XII – XVIII вв.» диэн кинигэтигэр Зашиверскай аатынан Саха сирин музейын директорыттан Местникова М.В. ылан бэчээттээбитин туһунан суруллубут. Бу музейга Зашиверскай хаартыската хантан кэлбитэй?

Ханна да үлэлээтэр кини дьиннээхтик үлэ иһигэр киирэн, ымпыгын-чымпыгын диринник ырытан, үөрэтэн үлэлиир этэ. Кини үлэтин ситиһиилэрин төрдө өнно сытар. Кини аата оройуонун, нэһилиэгин историятыгар умнуллуу суоҕа. Бэйэтин бириэмэтигэр, көлүөнэтигэр былыргы Абый сахаларын үлэлэрин-хамнастарын үтүө суобастаахтык салҕаабыт үтүө, дьоһун, сэмэй, көнө үлэһит киһибит Ураһалаах уола Миитэрэй этэ диэн түмүктүөхпүн баҕарабын.

*А.Д. Слепцова,
Российскай Федерация үтүөлээх учуутала.
25.03.2013 с. Белай Гора*

Кэм-кэрдии түргэнник ааһар. Сэбиэскэй Кэмнэ олорбут олохпутун, үлэлээн – хамсаан ааспыт кэмнэрбитин өйдөөн-сагаан ааһабыт, ырытан көрөбүт. Сааһырбыт көлүөнэ кадрдар партия, правительство туруорбут соруктарын толорорго харса суох үлэлээн буспуттара – хаппыттара Оройуона, нэһилигэ сайдарын туһугар эттиин – хаанныын бэринэн, өйүн - санаатын түмэн, ис дууһатын бүтүннүү ууран үлэлээбит биир киһинэн Слепцов Дмитрий Николаевич буолар. Кини идэтинэн учутал, ол гынан баран партия соруудабын толорон, советскай, хаһаайыстыбаннай, педагогическай үлэҕэ араас дуоһунастарга үлэлээбитэ уонна куһаҕана суох түмүктэри көрдөрөр этэ.

Кини биһикки бииргэ үлэлээбэтэхпит, ол гынан баран араас мөһөнүмүрдүкүлүккү, булка – алка, спортивнай күрэхтэһиилэргэ элбэхтэ көрсөр уонна санаа атастаһар этибит.

Кини сири – уоту билэринэн, киниэхэ чугаһынан, булка, балыкка быһаарсарынан биһигиттэн ыраабынан ордук буолара. Сүрдээх холку, сэмэй, хаһан да бэйэтин чорбото сатаабат, боростуой, киһиэхэ барытыгар чугас киһи этэ. Табаарыстара, доҕотторо ыарахан балаһыанньага түбэстэхтэринэ, хаһан баҕарар тугун баҕарар харыстаабакка көмөлөһөр идэлээх буолара. Айылҕаҕа сылдьан, оту – маһы, үүнээйини улаханлык харыстыыр, мэнээк алдьатары, суох гынары улаханлык утарсар буолара.

Биир саамай үчүгэй хаачыстыбатынан наһаа үөрүннээн буолара. Табаарыстара тугу эмэ ситистэхтэринэ, бултаатахтарына, онордохторуна.

Кини биир тэрилтэҕэ, ол эбэтэр норуот үөрэҕиринитигэр, чинчийэр-үөрэтэр тэрилтэҕэ ханна да хамсаабакка үлэлээбитэ буоллар, ученай буолар кыахтаах киһи этэ. Тугу барытын диринник, силистээхтик толкуйдуур уонна быһаарар идэлээх буолара.

Кини суох буолбутун кэнниттэн биһиги, табаарыстара, куруутун ахтабыт, саныыбыт, өйдүүбүт, арай Дмитрий Николаевич баар буоллар туох диэ этэй диибит.

Кини туһунан кинигэ тахсара наһаа үчүгэй. Сурукка – бичиккэ кирбит хаһан да сотуллубат уонна умнуллубат. Онгон наһаа үөрэбит.

*Владимир Николаевич Никулин,
табаарыһа, Саха Республикатын норуоту
хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ.
Кулун тутар ый 2013 с. Бела́й Го́ра бөһ.*

Бииргэ үөрэммиппит

Киһи барахсан орто дойдуга ыалдьыт Курдук кэлэн барар буоллаҕа. Ким эрэ үйэтин моҕоон, уһун кэмнэ олорор, ким эрэ үөрэхтэнэн, идэни баһылаат, дьиэ-уот тэринэн, үлэлииргэ, олорорго дьулуһан, үөрэ-көтө сылдьан, туох эрэ түбэлтэбэ түбэхэн, эрдэ төннөр. Оннук ыар-сүтүк кэргэнни Дмитрий Николаевич уонна Вера Васильевна олохторун соһуччу аймаабыта. Кинилэр соботох оҕолоро, уоллара Володя далайга былдьанан, эдэр сааһыгар олохтон күрэммитэ. Ол кэмнэ дьонноро, урууларара-

аймахтара, бииргэ үөрэммит, үлэлээбит доҕоттору, табаарыстара өйөөбүттэрэ, көмөлөспүттэрэ.

Биһиги Миитэрэйдиин 1957-1958 үөрэх сылыгар онус кылааһы бүтэрбит оҕолортон сүүрбэччэ киһи комсомол оройуоннаабы комитетын быһаарытынан комсомольскай путевканы ылан, тыа хаһаайыстыбатыгар производствоҕа үлэли тахсыбыппыт. Манна икки сыл үлэлээн баран, үрдүк үөрэххэ киирэн, араас идэлээх дьон буолан, олох киэн суолугар үктэммиппит.

Дмитрий Николаевич Аҕа дойду сэриитин иннигэр төрөөбүт буолан, олох кыһалбатын истэн эрэ буолбакка, тус бэйэтинэн билэн, кыра эрдэҕиттэн үлэбэ эриллэн улааппыта. Аҕа саастаах дьон сүбэлэрин ылынан, соруктары, хат этиппэккэ, толорор үгэһи салҕаабыта. Кини дьонно эйэбэс сыһыаннааҕа. Дмитрий Николаевич эрчимнээх уонна инициативалаах, общественной үлэбэ көхтөөх буолан, ытыктанар этэ. 40-ча сыл оҕону үөрэтиигэ уонна иитиигэ үлэтэ сыаналанан, РФ үөрэҕириитин туйгуна буолбута. Ону тэнэ совхоз отделенистын управляюшайынан, мясомолпром директорынан, нэһилиэк сэбиэтин председателинэн уонча сылга үлэлээбитэ. Онно даҕаны тэрийээччи, түмээччи быһыытынан үрдүктүк сыаналанара. Ол иһин элбэх доҕордооҕо, табаарыстааҕа. Үгүс киһи кыһалбатын, наадыыты толорорго дьулуһара, ааспыт үйэбэ олорбут, үлэлээбит киһи быһыытынан уопсай интэриэһи

үрдүктүк тутара. Кини табаарыстара, доботторо, төрөппүттэрин ульуордаатабына, Миитэрэй уһун үйэлээх буолуо диэн саныырбыт. Ону баара биэнсийэбэ тахсан баран, уһаабакка, дьонугар дурдаххха буолуохтаах доборбут, атабын үрдүгэр сылдьан, соһумардык өлөн туораабыта. Бу кэм иһигэр НВК-Саха фондагыгар сытар кини номохторун уонна кэпсээннэрин хомуйан, биирдии чаастаах анал биэриилэри онордулар.

Дмитрий Николаевич Слепцов СГУ-ну бүтэрэригэр Индигир намталын тайаан сытар Абый улууһун территориятын үүнээйитин эрэ буолбакка, көтөрүн-сүүрэрин, туйахтаах кыылларын, балыгын барытын үөрөппитэ уонна дипломнай үлэтигэр Абый улууһугар дьиэ сүөһүтүн иитиэххэ сөптөөбүн быһааран, түмүк онорбута. Дипломнай үлэтэ биэһинэн сыаналаммыта уонна салгыы үлэлииригэр сүбэлэммитэ.

География учууталынан үлэли сылдьан, ордук кыраайы үөрэтии бопнуруостарыгар болжомтону уурара. Ол иһин красведениеҕа предметнэй үөрэхтээһини киллэрбитэ. Сайыныгар үөрэнээччилэри бэйэтин оройуонун араас сирдэригэр экспедицияларга, ноходтарга илдьэрэ.

Е. Ярославской аатынан Якутскай куораттаабы киин музей территориятыгар турар мамонт уңуобун (кырамтатын) илдьэн туруорууга Ураһалаах нэһилиэгин сэбиэтин председателэ Слепцов Д.Н. быһаччы кыттыбыта.

Дьяаны, Индигир, Халыма өрүстэригэр баар киһилээх хайаларга сылдьан баран, Дмитрий Николаевич: «Ити киһиэхэ майгынныыр (таастары) статуялары онорууга оччотообу дьон кыттыспыт буолуохтаахтар. Онно хайалар үрдүлэригэр хаһан үөскээбиттэрин быһаарар наада» - диэбиттээх. Ону биһиги бигэргэтэр кыахпыт суох.

Табаарыспыт, сүбэһит доборбут Дмитрий Николаевич туһунан сырдык өйдөбүл биһиги өйбүтүгэр - санаабытыгар өрүү тыыннаах буолуоҕа.

*Ю.М. Жирков,
поруот хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ.*

Идэтин да быһыытынан айылбажа харыстабыллаах сыһыаннааба

Сэрии сылларын 4-6 саастаах оҕолоро ол саҕанаабы олох ыарахан түгэннэрин, быһыыны – майгыны өйдүү үөрэммиппит. Дьоммут – сэргэбит сыл бары кэмнэригэр үлэбэ үлүмнэхэр этилэр. Бары да сааһыра барбыт дьоммут ортолоругар улааппыппыт, барыга эппиэтинэстээх буолуу костөн турар чаччыларыгар нитиллибиппит. Дима бииргэ төрөөбүттэрэ, ийэтэ, аҕата толору олобунан олорор буолан, үөрэби батыһан, Саха государственнай университетын географияба факультетын ситиһиилээхтик бүтэрэн, нэһилиэгэр кэлэн учууталлаабыта. Учуутал быһыытынан төрөппүттэр уонна үөрэнээччилэр билиниилэрин үлэлээбит сылларыгар ылбыта. Кадры уларыта – тэлэритэ үлэлэтии бэрээдэгинэн «Мунгурдаах» отделенистыгар управляющайынан командировкаланан үлэлээбитэ. Бу «Абый» совхоз саамай элбэх сүөһүлээх отделениета этэ. Аҕыйах сылынан нэһилиэгэр төннөн кэлэн, 8 кылаастаах оскуолатыгар директорунаан анаммыта. Завуһунан Александра Дмитриевна Семенова үлэлээбитэ. Кини билигин педагогической наука доктора, профессор. Ити 1991 с. 194 оҕо баара, оттон оскуолаба 112 оҕо үөрэнэрэ, 80 оҕо детсадка итиллэрэ, онтон ордуга дьибэ баалара. Нэһилиэнньэ ахсаана 536 этэ. Кинилэргэ 35 улахан ынах, 12 тыһабаас, 28 ньирэй, 20 бизэ, 68 сибиинньэ баара. Куруолук, көтөр, килиэккэбэ итиллэр кыыл, теплица, оҕуруот маассабай дьарык быһыытынан тэриллэрэ.

Николай Иванович Соломов баһылыгынан үлэлиир кэмигэр 162 миэстэлээх оскуола тутуута саҕаламмыта уонна 1999 – 2000 үөрэх сылларыгар орто оскуола быһыытынан үлэбэ киллэриллибитэ.

Дмитрий Николаевич нэһилиэгин советын председателинэн үгүс сылларга үлэлээбитэ. Оройуон, нэһилиэк советын депутатынан үгүстүк талыллыбыта. Онон кини көлүөнэтин дьоно оройуон республикаба үтүө өттүнэн саамай аагыран-сурабыран, балысхан-нык сайдар кэмигэр сэмэй кылааттарын толору киллэрсибиттэрэ. Кинилэр туохха барытыгар кичээни, эппиэтинэстээх, харыстаныан хаачыстыбаларынан толору этилэр. Дмитрий Николаевич Слеп-

цов Николай Михайлович-1 дiэн 100 сааһыгар тардыһа сылдыар ытык аҕалааҕа. Кини сайын буоллун, күһүн буоллун - күөл тоһо да балыктаах буоллаҕына, 4-6 илими үттэр уонна үттэрэр буолара. Ол балыгы быһа эһэрдии ылбат бэрээдэгэ этэ. Кэлэр сылларга аһылыктанары учуоттаан туһаныы боппуруоһун туруорара.

Дмитрий Николаевич географ быһыытынан айылҕаны үчүгэйдик билэрэ уонна тойоннуура. Нэһилиэккэ сүөһүгэ оттуурга үгүс хотуһа суох буолара. Ол иһин чугастааҕы, сэлээнньэ таһынааҕы күөллэри түһэрин боппуруоһа үгүстүк көтөбүллэрэ. Ол курдук Чаад, Арыылаах күөллэргэ балык үөскэбэ кириэн (орүү балык), үгүстүк үөскүүр буолара. Ону аһылыктанар этибит.

Бэл бу күөллэри кэлэн көрөн, ырытан, саҕалаан үөрэттигэ экология министрин Алексеев В.Г. аҕала сылдыбыта уонна бүтэһиктээхтик түһэриллибэттэрин быһааттарбыта . Ити киэн ойдобуллээх быһаарыы этэ. Уулара түспүт күөллэр тулалара куурааллар- хаталлар, төрүүр –үөскүүр көтөр – сүүрэр тохтообот, балык ыама кириэн үөскээбэт, ыраас салгын илгийэрэ аҕыйыыр уо.д.а.

Ол үрдүнэн Чаад күөл сиэнин кыратык ыраастаан бигэрбиттэригэр уута лаппа түспүтэ. Ол кэнниттэн балык үөскэбэ кириэн үөскээбэт буолбута. Дмитрий Николаевич дьонго маассабай сыһыаннаах киһи этэ. Кини бары кэмнэргэ үлэлээбит үлэтэ оннук сыһыаннаах буолууну эрэйэрэ. Общественнай бэрээдэги корүүгэ салалта хаһан баҕарар тардыллар айылҕалаах. Ол курдук биһир үтүө күн Рыков диэн рецедивист хантан эрэ сааны ылан, дьону үүрэ- түүрэ сылдыарын истэн, тутарга сорунан, кыра сааны ылан батыһан, атаҕын оһоллоон, тутан турардаах. Ол түгэн туох да улахан быһылаана суох ол курдук тохтотуллубута. Эрдэгээни көлүөнэ салайааччы от – мас үлэтигэр тардыллан үлэлиирэ. Ол баар чаччы буолара. Ол курдук кини ардыгар Уһун Аһаан уонна Балыга Суох учаастагар от сезонугар биригэдириринэн барааччы. Бу эрээйдээх – моһуоннаах айаннаах ыарахан командировка буолара. Онон кини көлүөнэтин дьону уонна аҕа саастаахтара баһыйар үгүстэрэ социалистическай тутул дьоллоох олоһун экономикатын, социальнай – культурнай эйгэтин дьохуннук уһансыбыттара. Кинилэр тустарынан үтүө өйдөбүл өлбөөдүйбэттин.

*И.Е. Стручков,
«Ленин» уонна «Үлэ Кыһыл Знамята»
уордьаннар кавалердара.*

30.03.2013 с.

Краеведческий музей Урасалахской СОШ

По воспоминаниям ветерана педагогического труда, отличника просвещения РФ Слепцова Дмитрия Николаевича в нашей школе краеведческий уголок основан в 70-х годах. В то время директором школы работал Никулин Гаврил Михайлович. Сами учителя делали чучела птиц. Потом, в связи с открытием средней школы в новом центре улуса п. Белая Гора, наша школа была реорганизована из восьмилетней в начальную школу. По этой причине приостановлена деятельность краеведческого уголка.

В 1976 году восстановили статус восьмилетней школы. Но музея не было до 1986 года. По инициативе учителей школы Садовниковой Анны Дмитриевны, Стручковой Евдокии Михайловны, Явловской Анны Николаевны с 1985 года начали сбор экспонатов с жителей наслега. Весь коллектив школы принял активное участие в сборе экспонатов и с осени 1986 года был основан школьный краеведческий музей. Но, к сожалению, не сохранился ни журнал описи, ни документов о регистрации этого музея. Часть экспонатов был передан в улусный краеведческий музей. Наш музей перетерпел много переездов с одного здания в другое и в результате утеряно, пришло в негодность много экспонатов. В школах с малочисленным количеством учащихся не было и нет ставки музейного работника.

В 2000 году школа перешла на новое здание и мы восстановили музей. Он официально зарегистрирован в декабре 2002 года и занесен в каталог «Школьные музеи Республики Саха (Якутия) – с.4. Руководителем музея в то время был Слепцов Дмитрий Николаевич – учитель географии, отличник просвещения РСФСР. Потом, в связи с переходом на кабинетное обучение, из-за нехватки классов-кабинетов, в 2003 году музей был передан в СДК. Из-за аварийного состояния здание СДК закрыли и до 2005 года музей практически бездействовал. С осени 2005 года в здании школы выделили классную комнату для музея и восстановили школьный краеведческий музей. Паспортизация музея произведена в 2006 году. С тех пор руководителем музея работает Стручкова Людмила Семеновна – учитель начальных классов, отличник образования РС (Я).

Инновационные направления работы

Планоно проводятся музейные уроки, периодически обновляются стенды, организуются встречи с ветеранами тыла и труда, с интересными людьми. Учащиеся изучают историю своего наслега, улуса, что способствует развитию чувства патриотизма. По линии музея ежегодно проводится экологическая декада с охватом всего коллектива школы, родителей и социума.

В школе под руководством актива школьного музея в течении 3-х лет работал краеведческий проект: «Заповедные и священные места – гордость нашего села», так как на территории нашего наслега находятся 2 особо охраняемые природные территории республиканского значения и 1 памятник истории улусного значения. Это озеро Ожогоно, озеро Сутуруоха и Суруктаах Таас.

Цель проекта: Изучение родного края в различных аспектах: природно-географическом, культурном и историческом.

Задачи: 1. Приобщить учащихся и их родителей к охране и бережному отношению окружающей среде.

2. Вызвать интерес к заповедным и священным местам своей малой родины, пробуждение в сознании жителей социума чувства гордости за наше природное и культурное достояние.

3. Создать условия для осознания результативности своей деятельности участников проекта.

Ученик Садовников Стас на региональных Ефимовских чтениях защитил проект: «Озеро Ожогоино». Садовников Петя провел проектно-исследовательскую работу «Особо охраняемая территория – озеро Сутуруоха» под руководством Стручковой Марии Герасимовны – учителя начальных классов. С этой работой Петя выезжал в Хангаласский улус на форум «Ленский край» на летний аэрокосмический лагерь.

В рамках проекта каждому классу прикреплен участок на территории Суруктаах Таас, за которой учащиеся должны присматривать. В каждую весну они выходят на субботник по очистке прикрепленного участка и регулярно проводят рейды по проверке санитарного и экологического состояния местности.

Ученица Стручкова Катя с матерью наблюдают и изучают флору Суруктаах Таас в течении 3-х лет. Катя постоянно участвует в экологических, краеведческих конкурсах, проводимых газетой «Кэскил». С первого класса она интересуется и изучает якутскую национальную одежду.

Ученица Анисимова Ася выставила свои работы на республиканском музее достижений учащихся.

Начато сохранение материалов музея в электронном варианте. В связи с Годом учителя проведена большая работа по подготовке материалов для выпуска книги-альбома о школе. Идет сбор воспоминаний ветеранов педагогического труда для выпуска буклета: «Оскуола - олобум аргыһа...».

Предстоит большая работа по обновлению стендов, сбора и регистрации экспонатов. Ветераны тыла и труда помогают в сборе экспонатов, воспоминаний и фотографий, отражающих исторические события и факты жизни села.

В связи с 65-летием Великой Победы проводили встречи с ветеранами тыла и труда, классные часы, круглые столы, конкурсы рисунков, военных песен, тематические вечера, урок «В памяти павших Великой Отечественной»

В прошлом учебном году школа получила свидетельство Федерального Центра детско-юношеского туризма и краеведения.

В этом учебном году введен предмет «Краеведение» по 1 часу в неделю в 5-х и 8-х классах.

Руководитель музея Л.С.Стручкова.

*Биһиги көлүөнэ биһир биллэр ыччата,
ССРС норуотун үөрэбириитин туйгуна
Дмитрий Николаевич сырдык кэриэһигэр.*

Бу тоҕо модун тиит көмнөбүн
Бүгүрү санныбар түһэрдэ,
Оо, Айыы таңара, көрөбүөн,
Мин дууһам доборун сүтэрдэ.

Билэрин, биэс сыл аҕабын,
Бизбэйдиир убайын саныырын,
Кыйыттан этэр да тылларбын
Кыһаммат курдуктук туттарын.
Үгүс да түгэннэ өйдөһөр,
Үөрүүгэ-көтүүгэ холбоһор,
Кэнники кэнсэлгэ киирбиттэр
Биһиги буоларбыт эрэттэр.

Барыта ол ааспыт,
Сонуччу суох буолбут.
Арай дуу, ким хаалбыт
Айхаллыыр олохтон уостубут.
Үрүн күн үөрүүтүн билбиттэр
Үөрдүспүт сулустуу элбэхтэр,
Кэлэр кэм дьылҕа хаан тосхойор,
Кэрэтин кырдыар саас тохтотор.

Олобум уһуоҕа-суохтуурум уһуоҕа,
Олоруом кылгастык – ахтылҕан кылгыаҕа,
Бардын дин... Хомойуу-хараастыы...
Быдан дьылларга бырастыы.

ИЙНЭЭБИТЭ

Бастагы гүһүмэх

1. Кириитэ	3
2. Слепцов Дмитрий Николаевич биографията	5
3. Сырдык ыраалаах дьонун ыал этэ	8
4. Дьиннээх айылба оҕото этэ	11

Иккис түһүмэх

Дмитрий Николаевич Ураһалаах нэһилиэгин историятыгар уонна киһи айылбалыын дьүөрлэһиитигэр сорох бэлиэтэһиннэрэ

1. Ураһалаах нэһилиэгин историята	21
- Общая характеристика Урасалахского наслега	24
- Табаарыстыбалар уонна холкуостар тэриллиилэрэ	36
- Сутуруоха сэлээннэтин историята	38
- Билигини Сутуруоха олохтоохторун өбүгэлэрэ олохтоохторун сирдэрэ уонна сүрүн дьарыктара	45
- Ураһалаах нэһилиэгин уһун үйэлээхтэрэ	48
2. Абый улууһун тулалыыр эйгэтин киртитин уонна олох содуллара	52
3. Рыбы рек и озер Абыйского района	58
4. Изучение озера Ожогоно	69
5. Индигир эбэ устун айан. <i>М.С. Прокопьева</i>	72
6. Уу оркөн өйө. <i>Сырдык</i>	75

Иккис түһүмэх

Дмитрий Николаевич туһунан ахтыылар

- Оҕо иитинигэр олохторун анаабыттара. <i>Л.С. Стручкова</i>	80
- Биир идэлээбим. <i>А.Д. Слепцова</i>	82
- Табаарыһым Дмитрий Николаевич туһунан. <i>В.Н. Никулин</i>	85
- Бииргэ үөрэмиппит. <i>Ю.М. Жирков</i>	86
- Идэтин быһыытынан айылбаа харыстабыллаах сыһыаннааба. <i>И.Е.Стручков...</i>	88
- Краеведческий музей Урасалахской СОШ	90
- Кэриэстэбил (хоһоон). <i>Николай Радист</i>	93

Дмитрий Николаевич дьыэ кэргэнэ

Аҕага Слепцов Николай Михайлович - I,
1896-2003 сс.

Ийэтэ Слепцова Мария Васильевна,
1911-2000 сс.

Балта Аапыска (Явловская А.Н.)

Эдьиййэ Таанньа (Слепцова Т.В.)

Москва куорат Кыһыл болуоссагыгар

Уоллара Вова армияттан кэлинтэ

Дмитрий Николаевич дьэ кэргэнигээ

Чугас уруулара

Устудьоннуур сыллара

Ботанической саакка практика кэмигэр

Устудьоннар экенедицияҕа кыттыылара

Сылдыбыт уонна үөрэппит сирдэрэ

Зашиверской аттыгар

Ожогин күөлэ

Малахчынга

Үоннээх таас

Ураһалаах күүлэ

Шаагино орусэ

Сутуруоха Суруктаах тааһа

Х.М.Стручковтуун хостообут мамоннарын кырамыта.
Е.Ярославкай аагынан киин музей территориятыгар турар.

Научно-популярное издание

Явловская Анна Николаевна

Краевед-эколог

На якутском, русском языках

Корректор Н.И.Карпов

Компьютерная верстка А.С.Зарвняевой

Подписано в печать 19.10.2013. Формат 60x84/16.

Печать офсетная. Усл. печ.л. 6,4

Тираж 30 экз. Заказ №17

ЛУ РС(Я) "РГ "Хотугу кыым" Лбыйского улуса

678890, РС(Я) Лбыйский улус н.Белая Гора,

пер. Дизельный, 12/2, тел.: 8(411)59-21-323

